

Madách Könyvtár – Új folyam 65.

Pollák Miksa

Madách Imre és a Biblia

Sorozatszerkeszt : Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapon!

Pollák Miksa

© Pollák Miksa örökösei

Madách Imre és a Biblia

Madách Irodalmi Társaság
Budapest–Balassagyarmat
2010

Készült Budapesten, 2010-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963
ISSN 1219–4042

El szó

Pollák Miksának még a kutatók körében is csak elvétve ismert tanulmánya öt részben jelent meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvében (1935. 73–108., 1936. 135–167., 1937. 56–89., 1938. 46–97., 1939. 145–151.) Jóllehet a legtöbb bibliai vonatkozást tartalmazó két Madách-m áll az elemzések középpontjában, a szerző múlhatatlan érdeme, hogy áttekintette az akkoriban rendelkezésre álló teljes életművet, s így más drámák mellett, többek között a versek bibliai vonatkozásaira is felhívta a figyelmet. A tanulmány másik nagy érdeme, hogy az eltéréseket is számba vette, s igyekezett kimutatni, hogy a Biblia mellett – igaz, vélhetően csak fordítások révén – a rabbinikus irodalom is jelentős hatással volt Madách életművére.

A Madáchról szóló filozófiai és teológiai indíttatású írások szinte kivétel nélkül ideológiai jellegűek voltak; rendszerint Madách ill. *Az ember tragédiája* optimizmusa vagy pesszimizmusa, amelyek és szerzőjének történelemfelfogása és más hasonló kérdések körül forogtak. Pollák Miksa szakított ezzel a hagyománnyal; tárgyilagos elemzése remélhetőleg másokat is hasonló megközelítésre ösztönöz.

A tanulmány első megjelenésének idején még csak a múlt századi (Gyulai Pál által szerkesztett) nem teljes és filológiaiilag pontatlan összkiadás állt a szerző rendelkezésére. A tanulmányban a *Tragédiából* vett idézeteket a Bene Kálmán által gondozott szöveg megfelelő részeivel helyettesítettem (amely sorozatunk 13. köteteként jelent meg), más esetekben Halász Gábor közlését vettem alapul. Ez néhány hely kivételével nem érintette a magyarázatokat; ahol mégis szükséges volt, ott egy-egy jegyzetben pontosítottam azokat. A más helyekről származó idézeteket meghagytam eredeti formájukban.

A. Cs.

I.

Madách vallásos lelkület férfi volt, és így természetszerűen a vallás két sforrása, a természet és a Biblia felé vonzódott. De ezekben is nem csupán a vallás, hanem inkább a költészet szellemét és megnyilvánulását látta és kereste. A Bibliában a költészet örök forrását és nagy kincsesházát látta. *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* cím értekezésében érinti e kérdést, és így nyilatkozik róla: „Még roppant, eddig alig sejtett kincshalmaz fekszik el tünk *szent könyveinkben*, legendáinkban, mondáinkban, melyeknek csak egyes szemeit kezdték felásni jeleseink és mi ragyogók már csak ezek is egy Tompa m vész kezében.”

maga is már korán fordult figyelmével e kincshalmaz felé. Eleinte a vallásos lélek szomjúságával, kés bb a költ érdekl désével.

Vallásos lelkületét édesanyjától örökölte, és az példája er sítette. Éjjeliszekrényén – amint Balogh Károly legújabb könyvében írja – mindig ott látta a fiú az ezüst csöngetty és gyertyatartó mellett az imádságos könyvet. Ezek az anyai imák örökre belevés dtek a fogékony gyermek lelkébe. Még férfikorában, akadémiai székfoglalójában is megemlékszik róluk: „Azon imák visszhangja, melyeket összekulcsolt kezekkel fél öntudatban hallánk anyánktól: végigkísér az életen”.

Már gyermekkorában volt alkalma a Bibliával érintkezni és megismerkedni, lévén az els nevel je egy Ostermann József nev evangélikus teológus. Évek múltán az a kapocs, mely t a Bibliához f zte, jelentékenyen er sbödött a sztregovai kastély könyvtára által, mely 2000 kötetnél többre rúgott. Ezt a könyvtárt nagyatyja kezdte gy jteni, édesatyja folytatta, s maga is tetemesen gyarapította. Háromféle Biblia volt ott: egy a Vulgata alapján fordított, a másik Luther német és a harmadik Károli Gáspár magyar fordítása. Azonkívül sok teológiai tartalmú könyv.

Idejének legnagyobb részét könyvei között töltötte. Olvasmányaiból állandóan kivonatokat készített, és így sok ezer cédula, papírszerlet, jegyzet gy lt össze a keze alatt a tudományok különböző köréb l. Err l egyik jó barátja, Bérczy Károly, 1866. február 6-án a Kisfaludy

Társaságban Madách fölött tartott emlékbeszédében így emlékszik meg: „Ez [az anyaggy jtés – P. M.] valóban bámulatos... Mint a méh építette a sejteket és hordta ezekben naponkint a mézet. Hány csomagot és ezekben hány ezer papírszerletet találtam irományai között tele írva az ismeret minden köréb l vett és saját elvonó észrevételeivel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, a másik dramaturgia, ez *biblia, ez mythos* és így tovább”.

A Biblia állandóan ott élt érdekl désének és tanulmányainak középpontjában. Volt neki Sztregován egy bizalmas jó barátja, a kastélynak t szomszédságában lakó Henriczi Ágoston, evangélikus lelkész. Ezzel igen sokat beszélgetett a Biblia egyes helyeir l, és gyakran megtörtént – amint Balogh Károly leírja –, hogy teológiai vitákba keverte t a falubeli katolikus pappal. Madách ugyanis az ellentéteknek nagy kedvel je volt. Szívesen és gyakran látta vendégül az evangélikus lelkész mellett Divald sztregovai plébánost is. Ilyenkor a társalgásba szándékosan sz tt bele bibliai vagy dogmatikai kérdéseket, és örömmel hallgatta a két pap sokszor heves vitáikig fejlőd fejtegetéseit. Örömet lelte a két lelkész gondolkodásában, világnézetében nyilvánuló ellentétben.

Egy ízben furfangos ötlete támadt. Tréfálkozó kedvében megtette azt – amint Morvay Gy z említi –, hogy hírlapokból kivágott szavakkal ragasztott át egy-egy szót a Bibliában, úgyhogy az egész más értelmet nyert, aztán vitába elegendett a plébánossal a szöveg értelme fel l, és valósággal elképesztette ellenfelét a hevenyészett új szöveggel.

Madách a Bibliából vett tréfás elnevezéseket is kedvelte. Kastélyának egy részét, ott, ahol a gyermektanya volt, *Noé bárkájának* nevezte el, saját dolgozószobáját pedig a Dániel könyvéb l vett szóval *Löwengrubenak*. De ezek csupán a Bibliát érint jellegzetes apróságok; azonban a Bibliával és a teológiai irodalommal való alapos foglalkozás és elmélyed tanulmányozás látszik Madáchnak mind prózai dolgozatain, mind költ i m vein. Bármily problémához nyúl, akár politikai, társadalmi vagy esztétikai kérdéséhez, sehol sem hiányzik az si zsidó nép viszonyaira, avagy a Bibliára való utalás, amelynek adataival iparkodik állításait támogatni, a kérdést megvilágítani, és a bibliai párhuzamokkal jobban érthetővé tenni. (Itt és az ezután következ

bibliai hasonlatoknál és célzásoknál, amelyek bibliai eredete eléggé nyilvánvaló, megelégszem a bibliai forrásnak egyszer zárójelben való megjelölésével, anélkül, hogy az egész hely szó szerinti idézését szükségesnek tartanám.)

Mid n 1861-ben a képvisel házban felszólal, a felirati javaslatához tartott beszédében Ausztriát Babilonhoz hasonlítja, Magyarországot pedig Izráelhez. Így nyilatkozik a Bach-korszakról: „Minket akartak 12 évi sanyargatással... *mint Izráel népét a babyloni fogságban* rákényszeríteni, hogy *Isten ujjával* (M. II. k. 31, 18) *írt törvényeinket* / elpártolva (M. V. k. 9, 10), egy *Baalhoz szeg djünk*, kinek istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbement vagyona millió szegénynek 's elfolyó vére emberáldozatoknak”.

Vagy mikor a nemzetiségek ügyében tartott beszédében azt akarja bizonyítani, hogy valamely nemzet törekvéseinek és sikereinek elérésére nem a nyelv és nem a faj a döntő, hanem a politikai nemzeti összetartozás, a régi zsidók példájára hivatkozva imígy szól: „Ott leljük [a politikai nemzetiséget – P. M.] a zsidóknál hitágazatba formulázva, hogy *Izráel Istennek választott népe* (M. II. k. 9, 15) *se sibolethel* (Bir. 12, 6) csodákat látunk végrehajtani, elfoglalni Kanahánt, kiállni a babyloni fogság gyötrelmeit... Tudjuk azt is, hogy Izráel népének még virágzása korában az ó-héber nyelv csak papi nyelvévé vált, s azt a közéletben a syro-chaldeus nyelv végkép kiszorította. Ezekben, úgy hiszem, világos, hogy a zsidó nép nagy tetteit nem a faji és nyelvi, de a politikai nemzetiség lelkesülése vezette”.

A n r I, különösen esztétikai szempontból cím értekezésében a bibliai zsidó n jogi és társadalmi helyzetét szintén belevonja elmélkedésének körébe, és így nyilatkozik: „A zsidók a n ket nagyrészt anyaságuk szempontjából tekinték. Tagadhatatlan magasabb szempont s nemesebb eredményeket szült sok más nép felfogásánál, de a medd n megvetése, az ágyasság gyakorlása, a férfiú egyoldalú joga házastársát eltaszíthatni, mindannyi szégyenletes lealázása a n nek. Nem maradt a zsidóság sem ment a keleti népek behatásától, de másrészt oly felfogások nyomaival is találkozunk, melyek a n k állásának mostani méltánylását lehelik. S az ó-szövetség könyveiben már oly jeles n alakok lépnek elénk, melyek a m vészt és a költ t egyaránt lelkesítik.”

Itt azonban az igazság kedvéért közbe kell szólnunk. Úgy látszik, Madách megfélekedezik arról, hogy a Bibliának már első lapján az áll, hogy Isten látván, hogy az ember egyedül van, így szól: „Nem jó, hogy az ember egyedül legyen, teremtek melléje *segít társát*”. Tehát a n , a zsidó felfogás szerint, a férfi segít társa. A legszentebb törvénynek, a tíz parancsolatnak középpontjában az anya áll: „Tiszteld atyádat és *anyádat*”. S t egy ízben az anya részesül elsőbségben: „Kiki *anyját* és atyját félje” (M. III. k. 19. f. 3.) A többnej ség pedig távolról sem volt általános. Mózesnek és Áronnak, a nép vezéreinek is csak egy felesége volt. A többnej ség kevés gazdag embernek volt a privilégiuma. Avagy a keresztény Európában másként van ez mai napság? A különbség mindössze annyi, hogy akkor ez törvényes privilégium volt, ma pedig törvénytelen. A férfi egyoldalú joga pedig házastársának eltaszítására annyiféle korlátozással volt körülvéve, hogy az gyakorlatilag illuzórikussá vált. A medd n végül egyáltalán nem részesült megvetésben, hanem legföllebb ferde szemmel néztek rá.

Ha Madách a józan, egészséges magyar faj középosztályát fürkész szemmel vizsgálja, akkor a régi Hellas, Róma és Palesztina képei és típusa elevenednek meg lelki szemei előtt. „Talán – úgymond – egy paraszt menyecske érteti meg velünk *Ruth könyvét*; egy becsületes gazda valamely *patriárchát*.” Különösen tetszik neki a bibliai alakok természetessége és mesterkéetlensége. „A biblia, Homer vagy Sophokles hölgyei éppen úgy éreznek, mint azok, kiket Shakespeare teremtett, s amint érez a parasztleány, vagy f rangú hölgy, ki előttünk mozog... Egy *Eszter*; egy *Delila*, egy *Támár* mily specifikus n jellemek jóban, rosszban egyaránt”.

Mikor a szépérzék kimvelésének fontosságát fejtegeti Madách, ott is a Biblia fordulátát használja, mondván: „Csupán az ilyen emberre (kinek szépérzéke ki van megvelve) illenek a *szentírás* szavai is, hogy nemcsak kenyérral élünk”. Itt Madách M. V. k. 8. f. 3. versére gondolt, ahol írva van: „Nem egyedül kenyérből él az ember, hanem mindabból, amit létrehoz az Örökkévaló parancsa”.

A Bibliával való foglalkozás aligha szünetelt Madáchnál valamikor.

Még a képvisel választásra való készül és izgalmai és korteskedései közt is ráér és 1861. január 21-én írja kebelbarátjának, Szontagh Pálnak: „ha Pestr l elhoztad a *bibliát*, amire kértelek, ezen emberrel küldd el, de el bb keresd ki... azon helyet, mely a szeretetr l szól, jegyezd meg az illet verseket végig veres plajbásszal, tégy az illet lapok közé egy hatalmas jegyet és úgy göngyölgesd be újra 's küldd el”.

Költ i m vein azonban a bibliai hatásnak mélyebbre ásó nyomai mutatkoznak. E hatást két irányban észlelhetjük. El ször jelz ket, hasonlatokat, képeket, szólásmódokat találunk Madáchnál, amelyeken a Biblia nyomai mutatkoznak. Ez küls hatás.

Másodsor eszméket, gondolatokat, leírásokat, jellemz vonásokat, s t egyes alakokat is lelhetünk, akiken a Biblia sugalmazását ismerhetjük fel. Ez már lényegesebb és mélyebb befolyásolás. Ez bels hatás. És Madáchnál ezen van a túlsúly.

E két hatás számai, mint a motolla, ide-oda szaladnak, gyakorta összefonódnak, egymásba fogózkodnak, úgyhogy alig lehet ket szétválasztani és elkülönítve kimutatni, de meg a két terület pontos elhatárolása s r ismétl désekre és e dolgozat lényeges megnövekedésére vezetne. Azért nem is különítettem el élesen e két hatás kimutatását egymástól.

A képek és hasonlatok legs r bben Ádám és Éva, a teremtés, Éden kertje, a kígyó, a szivárvány, angyalok, mennyország, pokol, frigszekrény, Mózes és a pusztai vándorlás, az ígéret földje, a babiloni fogság, Bábel vizei és egyéb rokon, avagy hasonló fogalmak körül forognak. Ezeket fogok itt csoportosítva felsorakoztatni, a bibliai forrást pedig csak egyszer en jelezni. *Önvád* cím versében szemrehányással illeti magát, amiért leánykájával összezőrdült és vele szakított: „Nem volnék mint *szám zött Ádám* most, kinek az *édent*önkeze bezárá”. (M. I. k. 3. f. 24.)

Egy rült naplójából c. költeményét ezekkel a kegyetlen pesszimisztikus sorokkal fejezi be: „Mít nekem az egész emberiség, Nem vágom meg miatta ujjamat, De hívjatok kiirtani, megyek S kivégzem végül enmagamat, Hogy újra *Isten legyen már az úr, És éden kertje újra felvirul*”. (M. I. k. 2. f. 8.)

Isten keze, ember keze c. versében szembe állítja Isten tökéletes alkotását az ember kontárkodásával: „Elhervad, kipusztul Isten szent világa, Jó helyébe ember d re alkotása. *S édenünk helyett*, mit földön *Isten alkot*, Emberkéz alkotja számunkra *a poklot*.” (U. o.)

A *Legény szabály*ban negédes hangon így szól a n kr l: „Jól tudjuk, mily rossz *borda volt*. Már a *legels néember is*. Tudjuk, hogy rossz *bordának* az Egész fajtája mind hamis. Ellenkezésb l *ett* (evett) *csupán Almát az els sanya*, S ellenkezés l n így a n kiváló f tulajdonna... El zzik meg, rajtunk, hogy k Legalább ki ne fogjanak... És kezd dik nagy büntetés, *Amint az régen írva áll: Hamis bálványt aki imád, Elevenen pokolra száll*.

A vers eleje csupa reminiscencia M. I. k. 2. és 3. fejezetéb l, a vége pedig M. III. k. 16. f. 32. versére emlékeztet, ahol írva van: „és *leszálltak* azok és valamennyien hozzájuk tartoznak, *elevenen a poklra*”.

Némelykor a Bibliát egész különleges, s t önkényes módon értelmezi és használja föl költ i céljaira. Így a *Leány és n* c. Voinovich közölte versben a leánnyal való szerelmet megteszi az éden kertjének, amelyben két tilos fa áll: az élet és a tudás fája; a kígyó az a házasság, amely hoz ugyan e gyümölcsökb l, de ezzel el is borul az éden, mert az unalom és örök-tartás gondolatát nem bírja el az ember, aki így visszavonhatatlanul elveszíti az édent:

„Szerelem *az éden*, lánynyal élünk benne,
Két fának tilos csak csábító gyümölcse,
Egyik átkos fája a *mindentudásnak*,
Másik büszke fája *halhatatlanságnak*.
Házasság a *kígyó*s e gyümölcsökb l hoz,
Elborul az éden, unalom árnyékoz.
S az örök tartásnak rémes iedelme
z ki a kertb l, nem bírván ember keble.
S hogy vesztett üdvünkhez út se vezessen már,
Társalmi erényünk *a cherub láng-karddal*.

(M. I. k. 3. f. 24)

„Az ifjú lélek” – így az *Életbölcesség* költ je – „ha világba lép, Azt tartja *Isten mása minden ember*; Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az, *Ördögnek nézi* csalt kebel dühével. Boldog, ki megbékélve t r, remél, vár, Sem *ördögöt*, sem *angyalt* nem keres már”. (Kor. II. 11, 14.)

Palizsnay János így önti ki panaszos szívét a *Mária királyn* V. felvonásában: „Jaj nekem, a *pokolnak kúnját* érzem”. Zsolt. 18., 6. így hangzik: „*A pokolnak kötelei* körülvettek volt engemet; el met vették volt a halálnak t rei”.

Laczfó István erdélyi vajda pedig így szól: Az igazi er mindig „*kegyelmes, Elkárhoznánk, ha Istenünk szintén nem volna az*”. (*Mária királyn* I. felv.)

A Zsoltár visszhangját véljük itt hallani: „Meváltja Isten szolgáló lelkét és *nem kárhoznak el*, kik benne bíznak”. (34, 23.)

A n teremtése c. versében a költ rajongó hangon így aposztrofálja a szerelmet: „Szerelem! te vagy, te az egész mindenség Legnagyobb fejedelme... A nagy *Elohimok* meghódoltak neked”.

Az *Elohim* héber szó, Istent jelent: a Bibliában s r n fordul el . Lehet, hogy a költ M. I. k. 6. f. 1. versére gondol, ahol arról van szó, hogy *Elohim* fiai az ember lányait megszerették és elvették.

Vadrózsák c. versében kedvesével kibékülve így szól: „Látom szemed boruja *Nem fellelgi már be* e kebelt, Mert bel le *szivárvány gyánánt* a Szerelem nyujt édes *békejelt* .

*Alföldi utazás*ában a hirtelen jött zápor gyorsan eláll, a nap kisüt, a természet föléléd, „*Szivárvány* csatolja az eget földünkhöz, *Zálogul, hogy még van Istennek ránk gondja*”.

A kép Móz. I. k. 9. f. 13–15. verseib l ered, ahol a szivárvány keletkezését így mondja el Isten: „*Az én ívemet helyeztettem a felh kben*, mely az én közöttem és a föld között való szövetségnek jele lesz... *és megemlékszem az én szövetségemr I*, mely nagyon én közöttem és tiközöttetek”.

Balassa Bálint sírjáról a többek közt így szól a költ : „Porából napraforgó hajt ki, Mely szünetlen *arczczal néz keletnek*. Mintha mondaná, hogy ott a *szent föld*, Melyhez áldás s vágyai sietnek”. (M. V. k. 32. f. 52.)

Gara nádor ilyen szavakkal fordul Mária királyn höz: „Királyn m, messze földre megy dandárom, Még *Arcodat kívánná látni* egyszer”. (*Mária királyn* IV. felv.)

Arcodat látni – ez a Biblia szólásmódja, amint M. I. k. 48. f. 11. versében olvashatjuk: „És mondta Izráel Józsefnek: *Arcodat látni* nem véltem volna és íme látnom engedte Isten magzatodat is”.

Horváthy Pál, zágrábi püspök így hangoztatja ártatlanságát: „*Kezem mosom*, mert ártatlan vagyok.” (*Mária királyn* I. felv.) Lásd M. V. k. 21. f. 6. versét. Szó szerint egyezik ez a közkelet szólásmód Zsolt. 26. 6. versével: „*Megmosom kezeimet ártatlanságban* és a te oltáraidat gyakorlom”.

Úgyszintén 73, 13. versével is egybehangzó: „Bizony hijába tartottam én tisztán az én szívemet és *hijába mostam ártatlanságban az én kezeimet*”.

A kígyót gyakran szokta Madách használni; vele leginkább ravasztságot, álnokságot, viszályt, visszavonást szokott kifejezni: *Az ember tragédiájában* Éva így szól Fáraóhoz: „Ugy is mit ér az a rideg dics ség *Hideg kígyóként* mely közénk csúsz?” (IV. szín.)

„Tudjátok, nyelve *sima, mint kígyó* – mondja Robespierre Dantonról. (*Az ember trag.* IX. szín.)

Gara nádor pedig az árulókat így szólítja a *Mária királyn* IV. felvonásában: „*kígyó-fajzat*”.

Ezek mind bibliai szólások, melyeknek eredete M. I. k. 3. f. 1. versében gyökeredzik, ahol azt olvassuk: „*A kígyó* pedig minden mezei vadnál, melyet az Úr Isten teremtett vala, *ravaszabb vala*”.

A kígyó-fajzat pedig Máté 3. f. 7. versének a kifejezése, aki a kép-mutatókat „*mérges kígyók nemzetségei*”-nek nevezi; de jobban megfelel Luther bibliaszövegének a kifejezése: „*Ihr Otterngezücht*”.

Egy ízben pedig a hamis, mérges beszédet a *Mária királyn* III. felvonásában „*kígyósziszegés*”-nek nevezi. Ez a kifejezés *kígyósziszegés* Ábot 2. f. 15. v.-nek a szólása: „Rabbi Eliezer mondja: Melegedjél a bölcsek tüzénél, de légy óvatos parazsukkal, hogy el ne égj, mert harapásuk rókaharapás, marásuk skorpiómarás és *sziszegésük kígyósziszegés*”.

Ez az idézet az Atyák Fejezeteiből való; erről annál könnyebben lehetett Madáchnak tudomása, mert ez imakönyvünkbe is fel van véve, és ez többféle fordításban forgott már akkor is közkézben.

Miként a kígyót a ravaszság, úgy használja a galambot a szelídség kifejezésére. De van úgy, hogy egészen a Biblia modorában a *szelíd szemek* helyett *galamb-szemek*et mond. A Mózes c. tragédia IV. felvonásában Józsué így szólítja Amrát: „Mondsza, illik-e *Galambszemeknek* ily vadul forogni?” Már az *Énekek éneke* is így hasonlítja Sulamithot: „Ime szép vagy, *a te szemeid galambok*”. (4. 1.)

A piros jelző is egész különlegesen használja Madách. Ha azt akarja mondani valakiről, hogy erős, egészséges, viruló színben van, akkor azt mondja: *piros*. Úgy, mint mi szoktuk mondani, hogy pirosposzsgás. Így Szontagh Pálhoz írott verses levelében a házaseletről így szól: „örülhet jólétének *piros*fiának”.

Vagy: „Hát *e piros fiúcska* hogy mosolyg”. (Mózes IV. felv.) „Könnyű neked, mi csontos és *piros vagy*”. (*Csák végnapjai* II. felv.) Csak így szólítja az ifjú Miklóst: „te ifjú vagy *piros*, erős, Elélsz sokáig”. (V. felv.)

„Nézd csak, mint mulatnak... *e piros fiúk*”. (*Az ember tragédiája* XI. szín.) Ez a Bibliának sajátos kifejezésmódja. A serdülő, viruló Dávidról azt mondja Sám. I. k. 16. f. 12. verse: „*az piros vala* és szép tündöklő szem és igen ékes tekintet”.

Még néhány hasonló, külső hatásra valló apróbb esetet fogok felsorolni.

Ha Madách azt akarja mondani: ott a boldogság vár, akkor a *boldogság* helyébe egyszerre az *éden* szót illeszti. Így írja *A rab család* című versében: „Benne tán az *éden* vár”. (M. I. k. 2, 8.)

Vagy a *b ség* helyett egész egyszerre azt mondja: *Kanahán*. Így *A civilizátor*ban azt írja: „Arany gallérok *Kanahánja*”. (M. II. k. 3, 8.)

Ha pedig szilárd, kimagasló pontról akar szólni, akkor azt mondja *Sion hegye*. Ugyancsak *A civilizátor*ban Stroom így dicsekszik: „Gondoskodtunk már oly rendszerrel... hogy készüljön bár a *Sion hegyén* (Zsolt. 125., 1.) butává nemesül”.

Az *óriás* helyett pedig egyenesen Goliáthot mond. Így *A honvéd* című versben: „Kis golyó, mely a *nagy Goliáthot leteríti*”. (Sám. I. k. 17, 4.)

Zsigmond, brandenburgi gróf egy ízben igen erősen fúvatja a trombitát, és azt mondja, hogy már *Jerichónak is le kellett volna érnie roskadnia*. (*Mária királyné* IV. felv.) Ez Josua 6. f. 20. versén alapszik.

Az egyházi, férfiakat Madách szereti a Biblia nyelvén megszólítani. Horváthy Pál, zágrábi püspök így inti mérséketre a férfiakat a *Mária királyné* I. felvonásában: „Csak arra kérlek Isten szent nevére, Ne hagyjátok magatokat elkapadni, Hiszen *bölcs Salamon* megírta már, *Mindenre megvan a kellő idő, Munkára, ölelésre, nyugalomra*”.

Ez már más, mint Prédikátor 3. f. 1. és 5. verse: „*Minden dolognak rendelt ideje vagyon* és ideje vagyon az ég alatt minden akaratnak... *ideje az ölelgetésnek* és ideje az ölelgetéstől való eltávozásnak.”

Ha az agyafúrt emberekre hallgatnánk „Úgy minden körül egy *bölcs Salamon*, Minden rabló egy *Istenválasztott*” – mondja a másik egyházi férfiú, Palizsnay János, várnai perjel a *Mária királyné* I. felvonásában.

A *Mózes* c. tragédia III. felvonásában Mózes egy ízben így szól: „Jehovával *pörölni nem fogok*”; máskor pedig azt mondja: „Én *Istenem nem vagyok*”. – Jákobnak hangja ez, aki így kiált föl M. I. k. 30. f. 2. versében: „*Avagy Isten vagyok-e én*”; amaz pedig a Zsoltár visszhangja: „Ítéld meg, óh Isten, és *pereld peremet*”. (43, 1.) vagy pedig 35, 1.: „*Perelj Uram*, az én velem *perlel kelet*”. Jokhebed mondása pedig: „*az erős, más Istenek felett*”, nem más, mint M. II. k. 18. f. 11. versének visszhangja: „Most esmértem meg, hogy *nagy az Úr minden istenek felett*”. Az *erős Isten* pedig Jób kifejezése: „Én az erős Istenhez folyamodnám”. (5, 8.)

* * *

Voinovich említi, hogy Madách kéziratai közt föl volt jegyezve, hogy egy értekezést tervezett a *tíz parancsolat k tábláiról*; de a terv, sok más ilyen tervvel egyetemben, nem valósult meg soha. Híhet leg rövid élettartama miatt; hiszen mindössze 41 évig élt, és életének egy része betegeskedéssel telt el.

Ám ez a rövid, odavetett följegyzés mégis arra a következtetésre vezet bennünket, hogy Madách elraktározta a könyvtárában fölhalmozott teo-

lógiai irodalom nem volt idegen, mert különben ilyenem értekezés megírására még csak nem is gondolhatott volna.

Tényleg, még a zsidó teológiai irodalom sem volt el tte ismeretlen. Legalább is a Talmud és a Midrás, szóval a rabbinikus irodalom költ i része nem. Ennek ugyanis oly mérték lecsapódásával fogunk találkozni Madách költ i m veiben: *Az ember tragédiájában*, a *Mózesben* és egyes költeményeiben, amit eddig senki sem sejtett.

Azt hiszem, nem vétek értekezése címe ellen, ha a rabbinikus irodalomnak Madách költészetére gyakorolt hatását is felvettem e munka keretébe. Hiszen ez mindig a Bibliából indul ki és oda tér vissza, azt b víti, fejtegeti, magyarázza és annak szövegéhez szorosan hozzásimul és bel le táplálkozik.

Egy füst alatt mindjárt azt is megjegyzem, hogy a Biblia hatásának kutatásánál nem szorítkoztam a magam Bibliájára, az Ótestamentumra, hanem felöleltem azt, amit Madách e szón értett, tehát az Újtestamentumot, s t az Apokrifákat is. Bár ez nem felel meg az IMIT szorosan vett céljainak, mégis az elem t zött feladat teljes megoldása kedvéért ehhez az eljáráshoz kellett ragaszkodnom. Hiszen els sorban engemet nem vallási, hanem esztétikai szempont vezérelt ez értekezés megírásánál.

Madách m veinek a bibliai szöveggel való egybevetésénél többnyire Károli fordítását vettem igénybe, mert Madách maga is ezt szokta használni; csak mikor Károli a héber szöveget l lényegesen eltér, akkor vagy a saját fordításomhoz, vagy az IMIT bibliafordításához fordultam. Némelykor a Vulgatát, máskor Luthert, a Zsoltár egybevetésénél itt-ott Szenczi Molnár Albert verses fordítását használtam, mert úgy vettem észre, hogy Madách szövege némelykor ehhez áll legközelebb.

Hogy Madách legtöbbször Károli Gáspár fordítását használta, az kit nik azokból az alkalmakból, amikor a Bibliát szó szerint idézi. Így *Az ember tragédiájában* a konstantinápolyi színnél, amikor a halálra ítélt eretnekek a 22. Zsoltárt, a barátok pedig a 35-et éneklük. Továbbá a *Mária királyn* IV. felvonásában, mikor a nápolyi király megkoronázásakor mondott ünnepi misén a pap az evangéliumi szöveget Luk. 2. f. 34. verséb l veszi. Ez alkalmaknál Madách a Károli-fordítást szó szerint idézi.

Madách könyvespolcán, mint már említettük, háromféle bibliai fordítás volt, de még egy negyediket is használt: Gonda László fordítását, amint maga a *Mózes* végéhez írt egyik jegyzetében elmondja. Szemlátomást Luther fordítását is többször vette igénybe. Egyáltalán német szövegeket gyakran forgatott. Ez már a tulajdonnevek írásmódjából is kit nik. Többek közt Mózes egyik fiát is szerepelteti, és nevét így írja: *Gerzon*; amit csak német szövegbe l vehetett. Mert ha a héber szöveget követi, akkor *Gerson*, ha a magyart, akkor *Gerzson* írt volna. Ugyanez áll a héberek egyiptomi tartományának nevére is. Ezt Madách így írja: *Gozen*, amit szintén csak német szövegbe l vehetett. Mert akár a héber szöveget követi, akár a magyart, mindenképp Gósen írt volna.

Bár Madách jól ismeri a Bibliát, itt-ott egy-egy kisiklás mégis megesik vele. A n r l szóló értekezését így fejezi be: „Bölcs Salamon is, miután 3000 nejt megúnta és az Énekek énekét meg a bölcsesség prédikátori könyvét megírta, ily kór hatása alatt szerzette utolsó munkáját, melyb l idéztem: hiúságok-hiúsága, minden hiúság”. – Nem! Ez egy kis túlzás. Bölcs Salomonnak csak ezer felesége volt, amint ez Kir. I. k. 11. f. 3. versében olvasható; de hogy megúnta volna ket, arról a Biblia sehol sem tesz említést.

A másik kisiklás a *Mózes* c. tragédia II. felvonásában esik meg a költ n, amid n Mózes szájába e szavakat teszi:

„*Nincs-é megírva*, hogy eszét veszi
Az Isten annak, akit veszni szánt”.

Az idézés módja azt mutatja, hogy ez bibliai idézet akar lenni; hollott ez a Bibliában nem fordul el . De igenis el fordul Tinódi Lantos Sebestyén verseiben a *Régi Magyar Költ k Tára* III. k. 53. l.: „Az kit akar isten földön megbüntetni, annak eszét szokta el ször elvenni, azután önmagát csudájul veszteni”. Lásd: Magy. Nyelvt. Szótár I. k. 708. s. v. ész. Tehát ez régi, XVI. századbéli közmondás és nem bibliai idézet.

De térjünk át a bels hatás részletes kimutatására.

Valahányszor Madách a szívhez szól, és annak húrjait akarja rezgésbe hozni, a Bibliából veszi ehhez az indítékot.

Ha a családi élet meghitt képeit akarja megrajzolni és megindult, bensőséges hangon fordul gyermekeihez, hogy az apai szeretet intelmeit vesse szívükbe: a hit és ezzel együtt a Biblia hangján teszi ezt a költő. *Gyermekeimhez* című költeményében így szól hozzájuk:

Óh mi nagyszerű, mi szép a gondolat,
Mely a bibliának szent lapjain áll,
S mely szerént *méltó bért a bűn és erény*
Kés unokákban is bizton talál.
E nélkül miljók is csak magányosok
Másnak bűja, kéje kit sem érdekel,
Ezzel lesz miljóból egy emberiség,
Melynek keblében csak egy szellem lehel.

A költő, aki az emberiség egységének fenséges tanát köti gyermekei szívére, jellegzetes módon ezt a gondolatot Mózes II. k. 20. f. 5. és 6. versében I. vezeteli le, ahol írva van: „Én vagyok a te Urad Istened, buzgó Isten, *aki megbüntetem az apák vétkeit a fiakban harmad és negyed íziglen* a győző imen; de *irgalmasságot cselekszem* ezer íziglen azokon, akik engem szeretnek és parancsolataimat megtartják”.

Hazaszeretetre, az ősi hagyományok megőrzésére és a nemzeti szellem tiszteltetésére tartására Izrael példájával és a Biblia szavával így buzdítja az olvasót *Intés* című versében:

Rabságain keresztül Izrael
Híven megőrzé frigysekre nyelét. (M. IV. 10, 35)
S veszett honuk lélelt új földön is,
A megmentett honi oltár felett,
Neked magyar oltárod és jövőd
Itt van leásva, azt el nem viheted,
Tartsd hát mint *frigykötést* e szentelt szózatot:
Elhagyta d'istenid, ha e hont elhagyod.

Úlj csak mint Jób d' It háza d' ajtaján,
[...]

Fogj édes testvéreddel hű kezet,
[...]
S ha *ültsz vele folyóid partjain,*
Mint Babel mellett a rab Izrael,
Sírd a vizekbe multad könnyeit
S danolj reményt, s ha mégis veszni kell,
Csak egy pajzs fedjen el hordván e mondatot:
Nem hagytuk el egymást, *de Isten elhagyott.*

Világos utalás ez a 137. Zsoltárra: „*Babilonnak folyóvizei mellett ott ültünk és sírtunk, mid' n' Ciónról emlékeztünk*”. Továbbá Jób 2. f. 8. versére: „*Jób... ül vala a hamu közepetté*”.

Pál öcsém sírjánál c. versében békétlenkedik és háborog a testvér elvesztése fölött, és nem tud belenyugodni abba a gondolatba, hogy a többivel együtt a sírt is egyformán temeti el, és az ő sorsa az, ami a többié:

Minden miveltségünk *Babel torony,*
Vágyunk felérni *véle az eget,*
S hosszú fáradság, *épités után*
Oly messze az, mint volt fejünk felett. (M. I. k. 11. f. 1–9.)

Mért fáradál te is hát, jó öcsém,
Miért m' velted hévvel lelkedet?
Hogy ott légy, hol a gyermek és buta
Kit véled együtt a sír eltemet?

Hisz azt mondják: *egyentl k' lelkeink,*
S az ember itt csak vendégként mulat...

Az utolsó két sor Zsolt. 39, 13-ra emlékeztet, ahol írva van: „*Én te el tted jövevény és zsellér vagyok,* miképpen minden atyáim voltak”. Hasonlóan Krón. I. k. 29. f. 15. verse: „Mert mi csak *jövevények vagyunk és idegenek el tted...* életünk napjai olyanok, mint az árnyék a földön”.

A demagógot új Mózeshez hasonlítja, és a Biblia szavaival így gúnyolja Madách:

Mint új *Mózes hozod pusztákra népedet;*
Szép szóval tartod azt az ó *manna helyett,* (M. II. k. 16, 15)
Elhalt Mózes, de a népé lett Kanahán;
Célt csak te érz, *a nép elveszhet a pusztán.*

(*Epigrammák*)

Költészetének gyakran erosen pesszimiztikus hangulatához hol a természet, hol a világtörténelem, majd pedig a Biblia szolgáltatja az indítéket:

El, el, ne lássak emberalakot,
Elutálnám az *Istent* általa,
Király azt mondják, *hogyan hatod napon*
Saját képére embert alkotta. (M. I. k. 1, 27)

Avagy jobb volt az ember akkoron,
S azóta Istenünk trónról bukott,
Hogy így elnézi, amint ördögök
Bírják a *neki szentelt templomot?*

Nem, nem, galambból nem lesz kesely,
Az ember olyan, amilyen volt rég,
Azért *mondá az Úr már kezdetben:*
Megbántam im, hogy embert alkoték.

(*Egy rütl naplójából*)

Szinte szó szerint fellelhetők a kiemelt helyek Mózes I. k. 6. f. 5–7. verseiben: „És látá Isten, hogy *nagy az ember rosszasága a földön,* és szívének minden gondolata és indulata csupán csak rossz minden nap: *megbánta az Isten, hogy alkotta az embert a földön, és fájlalta,*

szívében. És mondá az Isten: elpusztítom az embert, akit alkottam, a föld színér 1... *mert megbántam, hogy alkottam!*”

Hogy pedig az ember Istennek szentelt templom, az Pál levelének gondolata: „Avagy nem tudjátok-e, hogy *ti az Istennek temploma vagytok,* és az Istennek lelke lakozik bennetek?” (Kor. I. 3, 16)

Az utolsó ítélet című, török legendának jelzett költeménye török mezbe van ugyan öltöztetve, de bibliai motívumokkal van átszövegeztve.

Minden a világon romba dől, csupán egy üstökös néz le a földre véres arccal, „mint haragvó Isten *bosszuló vesszeje!*”

Ez Jer. Siralmainak a kifejezése: „Én vagyok a sanyarúság-látott ember, az *(Isten) haragjának vesszeje miatt!*” (3, 1)

A zerge, a *kígyó,* a védtelen *gyermek* és az erosen *oroszlán* megbékélnek a közromlás napján. Egészen úgy, mint ahogyan Ezsájás festi a messiási kort, amidőn „az *oroszlánkölyök* és a kövér barom együtt lesznek, és *egy kis gyermek* rzi azokat... És a csecsszopó *gyermek* az *áspiskígyónak* lyukában gyönyörködik”. (11. f. 6, 8)

Ugyancsak a Zsoltárral is egyezik: „Nem illet téged a veszedelem, és az ostor nem közelget a te hajlékodhoz. *Az oroszlánon és az áspiskígyón jársz,* megtaposod az oroszlánkölyköt és a sárkányt”. (91, 10, 13.)

Isten ítéletet tart az emberek fölött. Gábor angyal intésére egy halovány bajadér lép Isten trónja elé, és így szól: „Áldásod élveztem. S egyben teljesítém mindig hűn parancsod. S tényleg *kelleténél jobban, hogy szerettem!*”

Erre Isten így szól hozzá: „*Kelj föl leányom, gyöngye minden ember!*”

Világos utalás ez Márk 5. f. 41. versére, ahol ezt olvassuk: „És (Jézus) megfogván a leánynak kezét, monda neki: *Talita kumi,* azaz, ha megmagyarázod: *Leányzó* (neked mondom) *kelj fel!*”

A mondat második fele pedig mintha a Zsoltár visszhangja lenne: „Minden ember hazug”. (116, 11.)

Végül egy spahi áll Isten trónja elé, aki sokat küzdött és harcolt. Isten így szól hozzá: „Aki a jogért elvérzett, az leróttabban, annak *oldalammal készítettem* én már mindörökké *széket!*”

A Zsoltárra emlékeztet, ahol ezt olvassuk: „Mondá az Úr: *Úlj az én jobb kezem fel I*, míglen vetem a te ellenségeidet zsámolyul a te lábaid alá”. (110, 1.)

*Az els halott*c. költemény bibliai alapból fejlődik. Maga Madách jegyzi föl, hogy Genesis 4. fejezetének 3–11. verseiből fejlesztette Kain és Ábel történetét. Kain agyonüti Ábelt, mert Isten ennek hódoló áldozatát elfogadta, az övét pedig, mivel szívében kétely lakozott, elvetette. Kain azonban mint a természet fia, nem érti és nem tudja felfogni, hogy mi is az a halál, és azt hiszi, hogy testvére majd felébred. Zen, Ábel felesége – erről a Biblia nem tud, és tisztára Madách leleménye – odajön, és ott virraszt mellett abban a biztos reményben, hogy végül is fel fog ébredni. Jön a tél, Zen még mindig ott virraszt, mert biztos hiszi, hogy a természettel együtt majd Ábel is új életre kél. Kain zseve a lelkiismeret – amint a Biblia is beszélni – már rég a sivatagban barangol, holott Zen várva várja a tavaszt. Az is megérkezik, még mindig vár és vár... A férfi feltalálta a sírt, a n hite a halhatatlanságot.

Van Madáchnak egy költeménye: *A könnyek*, ez tisztán rabbinikus forrásból van merítve. Arról szól, hogy „*Három cseppet küldte Isten Égből e szegény világra*”. Az első könnycsepp ráhullott a leány keblére, és harmat lett belőle, a második a férfi keblére, és jégviharrá lett, a harmadik „*bujdosó hazafi fejére*” és onnan a tengerbe. Ha fergeteg kavargja fel a tengert, és a hazát vész fenyegeti, „akkor j fel napvilágra Honfi-szív és tenger gyöngye”.

E költeményen jól érezhető a Talmud, Chagiga 5b. sugalmazása. Ugyanis Jeremiás 13. f. 1. és 17. versében olvassuk: „Így szólt az Isten... *Könnyezve könnyez és könnybe* lábad az én szemem, mert rab-ságba vitetik az Úr nyája”. „Erre Rabbi Eleázár ezt mondotta: Kinek szól *ez a három könny?* Egyik az első (jeruzsálemi) templomnak, a másik a második (jeruzsálemi) templomnak, a *harmadik* Izraelnek, mely *elbujdosott hazájából*”.

Mint a költő, mind a Talmud arról szól, hogy maga Isten könnyezik, három könnycseppet ejt, mind a három a földre hull. E három vonás mindkettőnél közös.

A hasonlóság is, a különbség is oly meglepő, hogy a kettő között a kapcsolat alig szorul tovább magyarázatra. A rabbi csak a vallási vonatkozás hatja meg, és Isten első és második könnye a romba dőlő porrá égett első és második szentélyért omlik; a költő azonban az emberek érzelmei érintik, azok boldogsága és kínja, azért Isten első könnye a boldog leány kebelre, a második az edzett férfi szívre hull.

Ámde a harmadik könnycseppben a költő találkozik a rabbi-val: mindketten a vesztett hazát gyászolják, és Istennel is ezt sirattatják. A rabbi szerint a harmadik könnycsepp Izraelnek szó, mely elbujdosott hazájából; a költő szerint ez a könny a bujdosó hazafi-fejre hull. Az egyénre, mert a magyar haza akkor szomorú helyzetben volt ugyan, de el nem vesztett, azonban egyesek szomorú bujdosásban voltak kénytelenek menedéket keresni.

A költő pedig, úgy mint a próféta, Isten résztvevő könnyhullatásában keres vigasztalást a kietlen hazai viszonyok közepett.

Kevésbé határozott az aggádai költészet hatása az *Elváláskor*c. versre, amelyben a költő, aki búcsút vesz szerelmes lánykájától, magáról így szól: „Mint *szám zött angyal menny ajtaján*, Úgy álltam a bucsuzó csók után”. A leánykáról pedig így szól: „Szent hittel mondá e szavakat: *Isten választ el, Isten visszaad*.” Felismerhet Jób 1. f. 21. versének visszhangja: „Az Örökkévaló adta, az Örökkévaló elvette”. Majd mélabús hangulatban így fejezi be a költeményt: „S ha egykor sír borul is majd föléd, Elnyelve minden vágyat, szenvedést, Sirodra még a szent csók Bős virágot hint el... De csak tudjam, hogy rajtad még ragyog *Az istencsók*– könnyebben meghalok”.

Különös, hogy a költő istencsóknak nevezi a búcsúcsókot, és hogy ezt a halállal hozza kapcsolatba.

De gondoljunk a Deuteronomium Rabba 11. fejezetének leírására, ahol „Mózeset Isten megcsókolja, és ezzel az istencsókjal ajkán hal meg a próféta”.

Mind a Madách *Mózes*én dolgozott, mélyen belemerült nemcsak a Biblia, de – amint látni fogjuk – a rabbinikus irodalomnak is Mózes életkörülményeiről szóló tudósításaiba; valószínű, hogy ez a rabbinikus hagyomány sugalmazta neki az istencsók kifejezést, és ennek a halállal való összekapcsolását.

Az angyal útja c. versen, mely telítve van bibliai szellemmel, szintén észrevehetjük a rabbinikus irodalom némi hatását.

Az Úr azt mondja Gábor angyalnak: szállj le a földre, és nézz ott körül, vajon dicsérik-e ott Isten hatalmát? Mintha a Midrás szólalna meg, ahol Deuter. Rabba 11. f.-ben olvashatjuk: „Abban az órában így szólt az Örökkévaló Gábrriel angyalhoz: Szállj le, és hozd el nekem Mózes lelkét”. – Madách, aki jól ismerte a Mózes I szülő rabbinikus mondanékat, innen meríthette az ösztönzést e verssor leírásához.

Gábor engedelmessé válik. „És az *égnek ajtaja kitérül, Gyors felhő útjára tér a hírnök*”. Ez két bibliai versnek: Ezék. 1. f. 1. és Zsolt. 104. f. 4. összetétele: „*Megnyíltak az égek... (az Úr) a felhőket rendelte szekerévé... a szeleket követivé tetté*”.

El szőr a tenger fölé röpköd Gábrriel, ahol minden él lény Istenhez fohászkodik, csak a dacos ember vitorláz önhittén hajóján. Ámde vihar kerekedik, a hajó recseg és inog és el akar merülni. Bezzeg *Istenhez kiált erre a hajós nép*.

Élénken emlékeztek ez Jónás 1. f. 4, 5. versének leírására: „*De az Úr támaszta nagy vihart* a tengeren, és Isten felette nagy szélvész, annyira, hogy azt vélték, hogy a hajó összetörik. Megrémültek a hajósok, és *kezdének kiáltani ki-ki a maga Istenéhez*”.

Az angyal tovább száll, egész Indiáig, ahol mesés érték bálvány-szobrokat lát, „*Istennek nem telik mindebben kedve*”. Visszhangja ez a Zsoltárnak 104. f. 31. „*Találja kedvét Isten az teremtményeiben*.”

De a bálvány lábainál egy pária-család kunyhója áll, ahol egy gyermek a kis kutya sebeit kötözgeti: „Hálásan néz a fiúra az eb, E h társ, *ki éden kertéből már Szám zött apánkat elkísérté*”. Honnan vehette ezt Madách, hogy az eb elkísérte Ádámot a számkivetésbe?

Végül az angyal a jég honába repül, ahol setétség honol, kietlen, rideg fagy uralkodik. Nagy bámulatára egy kis kunyhót fedez fel, ahol meleged boldog családot, sürgölőket, játszózó gyermekeket lát:

Szentírás olvas föl egy családf ,
Elvonultan I egy szeret pár.
Mindnyájok közt, mint mosolygó szellem,
A szegénység s meglegedés jár.

Gábor angyal néz, csak néz, sokáig,
Míg eszébe j , hogy égbe szálljon,
S nem kincset visz, csak néhány virágszált,
Jehovának amit bemutasson.

Az egész költeményen végigvonul a Biblia szelleme, ami ebben a tanításban csúcsonyul ki: „Szeretetet kívánok és nem áldozatot, és Istennek megismerését inkább, mint ég áldozatot”. (Hosea 6. f. 6.)

Madách egy bibliai tárgyú költeményének *Lót* a címe. maga utal Genesis 19. f. 24–29. verseire mint forrásra. Egész különös, hogy Lótot prófétának nevezi, aki Szodoma népéhez Ézsajas modorában így szól: „*Téj meg, téj meg, megrögzött gonosz nép, Istennek haragját hirdetem* ti nektek”. (Ézs. 31, 6.) De senki sem hallgat rá. Erre legalább feleségét akarja kimenteni a pusztulásra ítélt városból. Így szólítja t: „Jöjj hát, jöjj és kövess te... Jehovának *súlyos karja fekszik itten*”.

Ami élénk visszhangja a Zsoltárnak: „*Kezed nehéz volta* Nagy b - neimért *rajtam fekszik valá*”. (Szenczi Molnár Albert Zsolt. 32, 2.)

De felesége sem akarja követni. Nem akarja otthagyni t zhelyét, társait, virágait, a szülők sírját. „Menj magad Lót – szól hozzá – Téged Isten szentelt eszközüll választott, Prófétája lettél, s hogy hirdesd az ígét, Melyet a sors rád mért, t rnod kell a sorsot”. De Lót átkarolja, és er vel elviszi. Lángtenger van már mögöttük, de a n még mindig küszködik. Lót magával vonszolja, és óva inti, nehogy visszanezzen, mert nem bírná ki az eléje táruló képet...

Visszanéz és k vé válik.

A Biblia nem tud arról, hogy Lót próféta lett volna. Lehet, hogy Madách a rabbinikus irodalom sugalmazását követi, mely Lótot Szodoma bírójának mondja. Az egész költemény a rabbinikus irodalom szellemét I van áthatva, mely Lót feleségének sóbálványvá válását büntetésül fogja föl, amiért nem akart megválni Szodomától, és visszavágyódott a b ntanyára.

Nabukodonozor álma c. költeménye látszólag bibliai tárgyú, de csak látszólag; valójában csak a címe ered a Bibliából. Egy zsarnok uralkodónak homályos képét festi, aki saját lázongó alattvalói és tartományai ellen dühöng, és végső kig irtja ket, míglén maga is megso-

kallja, és saját m vét l visszaretten. Ennek a képnek azonban a Dániel könyve 2. és 9. fejezeteiben leírt igazi Nabukodonozor álmához alig van valami köze. Úgy látszik, Nabukodonozort, aki egyébként szintén zsarnoki hajlamú uralkodó volt, arra szemelte ki a költ , hogy ennek leple alatt egy másik uralkodóról, Ausztria császárjáról mondjon el dolgokat, amelyeket csak allegorikus formában tartott tanácsosnak megírni.

Madáchnak van egy költeménye, amelyben arról szól, hogy a szabadságharcban elesettek sírja még egészen frissek, be sem gyepesedtek, az alattuk fekv k még véreznek, és mégis kufár módon a békér l, a mindenáron való szégyenletes békér l alkudoznak. „Örüljete csak békéteknek hát – mondja a költ – Mint féreg, ha oroszlánt vérben lát”. – Ennek a költeménynek Madách ezt a címet adta: *Csak béke, béke*.

Itt a költ Jeremiás 8. f. 11. versére gondol, ahol a próféta népének szemére hányja: „És gyógyítják népem leányának sebt hazugsággal, mondván: *békesség, békesség*, pedig *nincs békesség*”. Valószínűleg a centralisták pártja ellen irányul a vers, akik Magyarországot az osztrák birodalmi gy lésbe akarták belevinni.

Egy másik versének címét hasonló módon veszi a Bibliából: *K keblet adj; k keblet Istenem!* Ez nem egyéb, mint Ezékiel 11. f. 17. és 19. versének visszhangja: „Így szól az Úr... adok nekik egy szívet, és új lelket adok beléjük, *és eltávolítom a k szívet testükb l*, és adok nekik húsból való szívet”.

Angyal és leány c. kiadatlan verse arról szól, hogy Azor angyal egy földi leány kegyeit élvezi. Voinovich azt hiszi, hogy e költemény megírásánál M. 1. k. 6. fejezetének 2. versére támaszkodik a költ .

A bibliai Sámson és Delilával is többször találkozunk Madáchnál.

A n r l szóló értekezésben a n r l mint a szerelem megtartójáról elmélkedik, és arról szól, hogy el tte még a legvadabb férfi is meghajol és megszelídül, és állításának bizonyítására a bibliai Sámsonra hivatkozik, „aki Delila ölébe hajtja fejét”.

Egy másik alkalommal, *Mária királyn* c. drámájának II. felvonásában Mária királyn magát *Delilának* tartaná, ha teljesítené a f urak kívánságát, és szerelem nélkül lépne frigyre, csak azért, hogy férjét „*megnyírhatta új Sámson gyanánt*”. Világos utalás a Bírák könyvé-

nek 16. f. 17. és 19. versére, ahol arról van szó, hogy Delila pénzért lenyírja Sámson hajfonatait, és ezzel megfosztja erejét l, elárulja és kiszolgáltatja t a filiszteusoknak.

Sámsonról külön színdarabot is tervezett Madách, de ez csak szándék maradt. Azonban ez a bibliai alak mégis er sen foglalkoztatta képzeletét; mutatja a *Tündéralom* c. töredéke, amelyhez Gyulai Pál a költ hagyatékából származó feljegyzésekb l rövid szcenáriumot is közöl. Ebben egy külön jelenet van, amely ezt a címet viseli: Sámson.

Vajon mi ingerelte Sámson történetében különösképpen Madá-
chot, a költ t?

A feleletet e kérdésre csak sejtethjük.

Az ellentétek játéka Sámson és Delila személyében és sorsában érdekelhette a költ t, aki az egymás ellen küzd , de mégis egymást kie-
gészít és kiemel ellentéteknek nagy kedvel je volt.

Sámsonban a férfi és n egymás iránti érzelmeinek örökös, rejt-
mes problémája izgathatta. Azé a férfié, aki szereti a filiszteusok leá-
nyát, Delilát, azonban csak honfitársai unszolására, minden vonza-
lom nélkül lesz Sámson élettársa. Delila jobban húz népéhez, mint a
héber Sámsonhoz, akit szép szóért és még szebb pénzért elárul népe
fiainak. Alattomos ravaszsággal kitudja Sámson titkát, hogy hajában
rejlük ereje, lenyírja hajfonatait, és kiszolgáltatja t a filiszteusoknak.
Sámson a filiszteusok megvakítják, és malomköveket hajtának vele.
De haja ismét n ni kezd, és utolsó er feszítéssel megbosszulja szeme
világát a filiszteusokon, akiknek ünnepi épületét az ünnepl k és rajta
gyönyörködni akarók sokaságával együtt magára rántja, és velük
együtt meghal.

A tragikus történet, valamint a filiszteus lakodalom tarka képe,
Sámson és a filiszteusok félig tréfás, félig komoly rejtvényharca és
vetélkedése, mely végül is véres összeütközéssel fejez dik be –
mindez kedvez alkalomnak látszhatott a költ szemében egy si
héber-filiszteus környezetnek és eredeti jelleg , a Bibliától is
hitelesített drámai korrajznak a bemutatására.

A Biblia mely könyvei voltak Madáchra leger sebb hatással?

Els sorban Mózes könyvei. A Genesis szolgált forrásul *Az ember
tragédiájának* édenkerti jelenete, úgyszintén a rákövetkez III. szín,

valamint a befejező XV. szín egy része számára. Ugyancsak innen merítette *Az els halott, Leány és n és Lótcím* költeményeinek tárgyait. Az Exodusból merítette *Mózes* tragédiájának egyiptomi, gósen-földi, midjáni jeleneteit, úgyszintén a kivonulás képét, az aranyborjú és a moábiták elleni harc jelenetét. A Numeriból vette a képek és a pusztai lázadások képeit, valamint Josué vezéri megbízatását. A Deuteronomium pedig forrása Mózes búcsújának, halálának és temetésének.

Mózes könyvei után legerősebben hatottak Madáchra a Bibliának morálfilozófiával foglalkozó könyvei: Jób, Prédikátor és Salamon példabeszédei. Jób könyve szolgált forrásul *Az ember tragédiájának* mennyei jelenete, valamint a befejező XV. szín egy része számára. A Prédikátor hatása *Az ember tragédiájának* középső tizenegy színén érezhető. Mind a Jób, mind a Prédikátor könyve bizonyos lelki rokonságban áll Madách gondolkodásával és szellemi irányával: ugyanaz a borongós, világfájdalmas hangulat köszönt bennünket, e két könyvben is, Madáchban is. Salamon harmadik könyve, az Énekek éneke Madáchra mint alapjában véve nem lírai, hanem drámai költés, egyáltalán nem hatott.

Ellenben a Zsoltárok, a próféták közül Ézsaiás és Jeremiás hatásával gyakorta találkozunk, az újtestamentumi iratok közül leginkább János jelenésével és Lukáccsal.

A Biblia következő alakjai lépnek eléünk Madách műveiben: Ádám, Éva, a Sátán, vagyis Lucifer, továbbá Kain, Ábel, Lót, Mózes, Áron, Jokhebed, Mirjám, vagyis Mária, Hur, Josué, Káleb, Cipora, Jetró, Gerson, Dátán és Abirám.

Ádám bibliai környezetből fejlődik ki; Éden kertjében él ártatlanságban és paradicsomi boldogságban. De Lucifer csábítására eszik a tiltott tudás fájának gyümölcséből, bűnbe esik, és az Éden kertjéből, amelynek bejáratát a Cherub lángpallosa őrközi, távoznia kell. Ezek bibliai vonások. De Ádám itt már leveti a bibliai köntöst és felcseréli az egyiptomi fáraó királyi palástjával, majd Miltiades hadvezéri tógájával, a dicsőséges Sergiolus rózsakoszorújával, Tankred lovagrendi köpenyével, Kepler csillagászati eszközeivel, Danton frigiai sapkájával, a londoni munkás zubbonyával, végül pedig a phalansteri tudósjelölt zekéjével. Csak ezek után tér ismét vissza a bibliai környezetbe az Úr

színe elé, ki a megtérte kegyelmébe fogadja, és a jövőnk küzdelmeire buzdításával fölvertezi.

A Biblián kívüli színekben Ádám a történelem egyes alakjait, típusait állítja eléünk, akik egy-egy elvet, igazságot akarnak megtestesíteni; de ezek mindegyikén is észlelhető *egy* bibliai vonás: ugyanaz a mélabús, pesszimiztikus hangulat árad belőlük, mint a Jób és Prédikátor könyveiben.

Lucifer hasonló pályát fut be, mint Ádám. is bibliai környezetben, a mennyekben kezdi szerepét. Az Úr ellen lázong, és részt követel a teremtés műveiben. Megkapja az Éden két fáját, a tudás és az élet fáját, ezekkel megrontja és bűnbe ejti Éván keresztül Ádámot is, akit most már a paradicsom elveszte után is végigkísér pályáján. is leveti bibliai alakját, és elcseréli a miniszteri palásttal, majd a hóhér bárdjával, a dicsőséges boros kancsójával, a fegyverhordozó kardjával, a famulus, a munkás, a tudósjelölt köntösével. Ezek után is visszatér a bibliai környezetbe, az Úr színe elé lép, és minden látja Ádám megtérését, fogcsikorgatva félreáll.

Luciferen, ki Ádám mellett a tagadás és kételkedés szellemét képviseli a történelem egyes korszakain keresztül, szintén *egy* bibliai vonás észlelhető: a kesernyés, gúnyos, maró pesszimizmus, mely minden nemesebb törekvést lenéz. Ugyanaz a szellem, mely a Jób és Prédikátor könyveiben is felénk árad.

Éva, aki a női nemet képviseli, bibliai el képéhez híven kíváncsi, hajlik Lucifer csábítására, eszik a tudás fájáról, bűnbe esik, magával sodorja Ádámot, és elveszti a paradicsomot. Éva részint a női nem fenséges, magasztos képviselőit mutatja be a hitvesi hűség és az anyai szeretet, valamint a női becsület és tisztesség alakjain, de másrészt a női nem süllyedését is eléünk tárja a kalandvágyó, a házasságtörő, a saját leányát áruba bocsátó és az önmagát odakínáló női alakjain. Végül is visszatér a bibliai környezetbe, és , aki az Édent elveszítette, visszanyeri anyasága által az emberiség jövőnk jét, és lesz, mint bibliai el képe, minden élők anyja.

Mózes teljesen bibliai alapon áll, bibliai szellem hatja át. Abból meríti erejét, és ezzel teljesíti isteni hivatását népe fölzsabodítása, pusztai vezérlete, lázongásainak megfékezése és az ígért földjének ha-

tárához való elvezetése által. Utódot is jelöl ki maga helyett, aki a szent földet meg fogja hódítani: Jósuét. Mózes és Jósué bibliai alakjaival akarta Madách a békóba vert nemzet számára a fölszabadulás, a föltámadás reménységét és az ígéret földjének jövendő megvalósulását hirdetni.

A körülöttük csoportosuló alakok, kettő kivételével, mind bibliaiak, és a Biblia szellemében gondolkodnak és többé-kevésbé cselekszenek is, amint a maga helyén részletesen ki fogjuk mutatni.

Ha a Bibliának Madáchra való hatását összevetjük Arany Jánosra és Tompára tett hatásával, lényeges különbséget vehetünk köztük észre. Amíg ugyanis mind Arany, mind Tompa nyelvezetére erős hatással volt, addig Madáchét teljesen érintetlenül hagyta.

Aranynál a Biblia gyermekkorának és ifjúságának reminiszcenciája, ezért az ő belső világában a Biblia benyomásai hosszú utat tesznek meg, míg hatékony erővé finomulnak és költői alakítássá szorodnak és biblikus szólásmóddá formálódnak. Tompánál a Biblia napról napra megújuló rendszeres és szeretetteljes foglalkozás tárgya, hivatása és hivatala hozzá fűzi; azért hatása is élénkebb, közvetlenebb és erőteljesebb. Madáchra azonban sem az egyik, sem a másik eset nem vonatkozik. Nála a Biblia elmélyedélméledés, költői tervei számára való tanulmány tárgya. Madáchnál a Biblia gondolkodásra ösztökélő forrásmunka. Ezért hatása is más, mint Aranyra és Tompára. Arany a lelkében élt a Biblia, Tompának az ajakán, Madáchnak az agyában. Aranynál a Biblia hatása olyan, mint a távoli toronyóra messziről elhangzó, méla, lassan halkuló kongása, Tompánál pedig, mint a közeli toronyóra erős, érces, jól hallható friss ütése.

És ez a hatás mindkettőjüknél első sorban a nyelvezetükben alakul ki és mutatkozik szemmel látható és a nyelvérzék által jól észlelhető módon. Arany nyelvezetén van valami finom, leheletszerű bibliaszerűség; Tompának a nyelvezete pedig egyenesen bibliai zamattal van fűszerezve. Madách nyelvezetén sem bibliaszerűséget, sem bibliai zamatot nem vehetünk észre. Nála a bibliai hatás csak gondolataiban, eszméiben, szellemében nyilvánul, de nem nyelvében.

Azonfelül Arany és Tompa népies költők. A népiesség bizonyos rokonságban áll a bibliaszerűséggel, mert a népnek a kalendáriumon

kívül a Biblia a legkedveltebb olvasmánya. Bizonyos, hogy a népköltészetben erős és jelentékeny bibliai hatások észlelhetők. Különösen a Biblia nyelve tett lényeges és jelentős hatást a nép költészetére, a népdalokra, balladákra, de leginkább a népmesékre és közmondásokra. A népmesék többnyire bibliai tanulsággal végződnek, a közmondások java pedig egyenesen bibliai eredetű. Ez szinte természetes, hiszen a nép maga nagymértékben áll a Biblia hatása alatt. A Biblia a nép nyelvébe, felfogásába mély nyomokat ásatott.

Ebből az is következik, hogy a népies költők nyelvezete már népies irányuknál fogva is bizonyos bibliai zománccal ékes. De az is könnyen érthető, hogy Madách, aki teljesen távol áll a népies iránytól, miért nem mutat nyelvezetében semmiféle lényegesebb bibliai hatást. Nála a toronyóra sem érces, sem halkuló, de még elhaló hangon sem szólal meg. Madách nyelve, amint általánosan ismeretes, egészen különleges valami. Nehézkes, érdes, de mégis szabatos, magvas, tömören eredeti, és éppen ezért súlyos bölcséleti gondolatok kifejezésére nagyon alkalmas. De e súlyos tömörségénél fogva kevésbé alkalmas a bibliai hatások befogadására és kifejezésére. A bibliai képek, hasonlatok, szólások, amelyekkel Madáchnál találkozunk, nem idomulnak és nem hasonulnak át a költő nyelvezetéhez, nem simulnak szorosan és nem illeszkednek szervesen hozzá, és nem olvadnak vele össze. A Biblia szava nem válik vérré Madáchban. Valami idegenszerűség férkőzik közéjük, ami útját állja a teljes egybeolvadásnak. Úgy tűnik föl a Biblia szava Madáchnál, mint a falba épített sziklatömb, amely a beillesztés után is megtartja eredeti jellegét, sziklaszerűségét.

Bár Madách nyelvezet tekintetében a Bibliával nem áll rokonságban, mégis mi az az erő, amely őt mágnesként vonzotta a Bibliához?

A vallásforrását, valamint a költészet kincsesházát látta a Bibliában. De ezenkívül látott és keresett benne még mást is. Saját tapasztalatainak, észleleteinek és emberismeretének hézagait onnan pótolta; ott látta azokat a kész alakokat, kiformált, mégis vérszűz kikészített típusokat, amelyeket keresett, és mint elvont igazságok megérzékítéi költői alkotásban jól felhasználhatott. A Bibliából vette az ősi erénynek és szónak megtestesítéit és egymással való örökös harcát. On-

nan az ember si típusát, akinek belsejében ez a harc végbemeget, de úgy, hogy soha meg nem sz nik.

A Bibliából pótolta Madách az fantáziájának gyengeségét, lan-
kadt röptét. Mert képzelt tehetsége mögött állt gondolati erejének,
amint már Szász Károlyhoz intézett egyik levelében mondja: „Hibá-
ját... abban látjuk, hogy er sebben gondol, mint képzelt. Ezért
er sebb a kigondolás, mint a költ i kifejezés.” A Bibliában ez
irányban is támasztékot és er forrást keresett.

II.

Az ember tragédiája

A mennyei és a paradicsomi szín

A Biblia hatása élénken tükröz dik a mennyei és a paradicsomi jele-
neten. Az els nek forrása Jób könyve, 1. f. 6–12. verse: „Történt egy
napon, hogy jöttek Isten fiai, hogy odaálljanak Isten elé, s eljött a Sá-
tán is köztük. S szólt Isten a Sátánhoz: Honnan jössz? Felelt a Sátán
Istennek és mondta: Csatangoltam a földön és bejártam azt. És szólt
Isten a Sátánhoz: Ráfördítottad-e szívedet az én szolgámra, Jóbra?
Mert nincsen olyan, mint , a földön: ember, aki gáncstalan és egye-
nes, istenfél és rosszat kerül . Felelt a Sátán Istennek és mondta: Ok
nélkül féli-e Jób az Istent? Nemde te kerítetted t körül, házáat és min-
denét, amiye van? Keze munkáját megáldottad, és jószágá kiterjeszke-
dett az országban. Azonban nyújtsd ki kezedet és nyúlj hozzá minde-
néhez, amiye van, bizony arcodba fog megátkozni téged! Erre szólt Is-
ten a Sátánhoz: Íme, kezekben minden, amiye van, csak rá magára
ne nyújtsd ki kezedet! És elment a Sátán Isten színe el l.”

Már többen utaltak rá, hogy Goethe az Faustjának az égben ját-
szó prologusához innen vette az indítékot; Madáchra pedig Jób és
Goethe együttesen hatottak. Közös az égi színtér, a három arkangyal
dicséneke, és Istennek Mephistóval való vitája. Madách darabjának I.
színe a mennyekben játszódik. „Az Úr – ez a színpadi utasítás – dicst l
környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy f angyal a trón
mellett áll. Nagy fényesség.”

Az angyalok kara így szól: „*Dics ség a magashan Istenünknek*,
Dicsérje t a föld és a nagy ég”. Élénken emlékeztet a Zsoltárra 148,
1. 2.: „Dicsérjétek mindnyájan az Urat a mennyországban.
Dicsérjétek t az égben. Az felséges székiben. Minden angyalok t
dicsérjék. A nap és hold t dicsérje minden csillagokkal összeve. És
minden mennyei seregek.” (Szenci Molnár Alb. zsolt.)

De még jobban összevág Luk. 2, 14. és 15. versével: „És hirtelen jelenék az Angyallal mennyei seregek sokaságok, kik az Istent dicsérik, és ezt mondják vala: »*Dics ség a magasságos mennyekben az Istennek.*«”

Madách a három f angyalt úgy szerepelteti, mint akiknek hivatása és kötelessége Isten dicséretét zengeni. Ezt az Úr elvárja tőlük, Lucifert pedig éppen azt veszi rossz néven, hogy önhittén áll, hallgat és nem talál szót dicséretére.

Az angyalok illetően beállításához az első ösztönt vagy Ézsaiás 6. f. 3. verséből meríthette a költő, ahol Isten trónusát a szeráfok veszik körül „és szól egyik a másiknak és mondja: Szent, szent, szent az Úr, a seregek Istene, telve az egész föld az ő dicsőségével”; vagy pedig az aggádai költészetből, ahol az angyalok nemcsak Isten akaratának végrehajtói, hanem az ő fenségének hivatásos dicsérői. Így Chagiga 13. b. és Genesis Rabba 78. f., úgyszintén Echa Rabba 3. f.-ben olvashatjuk: „Rabbi Chelbo mondotta R. Sámuel bar Nachman nevében: Az angyaloknak egy csoportja sem dicséretet ítélt Istent kétszer, hanem napról napra új angyalcsoporthoz hív az Úr életre, és ezek új énekkel dicséretet ítélt, és azután eltűntek... Azonban Mikháel és Gabriel kivételek, mert ezek az angyalok fejedelmek, a többieket mind fölváltják, de ketten nem váltják föl.”

A színpadi utasítás megadásánál pedig mintha ugyancsak az aggádai költészet hatott volna Madáchra. Ugyanis Numeri Rabba 2. fejezetében ezt olvassuk: „Úgy amint Isten a négy világtájt teremtette, azonképp vette körül ezeknek megfelelően négy angyallal az trónját, ezek Mikháel, Gábiel, Uriel és Ráfáel. Mikháel jobbjáról. Miért neveztetik Mikháelnek? Mikor Izráel átment a Vörös-tengeren, Mózes azt énekelte (M. II. 15, 11): Ki olyan, mint te, a hatalmasok közt, Isten! Ez Mikháel. („Ki olyan, mint Isten”). Uriel a baljéről. Miért neveztetik Urielnek? Mert Dávid azt mondotta (Zs. 118, 27): Hatalmas az Isten, világított nekünk! Ez Uriel. („Isten a világosságom”). Gábiel elölte. Miért neveztetik Gábielnek? Mert írva van (Ézs. 9, 5): Nevezik t: csudálatos, tanácsadó, erős Istennek! Ez Gábiel. („Erő az Isten”). Ráfáel nyugatról. Miért neveztetik Ráfáelnek? Mert M. IV. 12, 13. versében írva van: Óh Isten, gyógyítsd meg. Ez Ráfáel. (Isten gyógyíts”).

Íme, az aggádai költészet hasonló képet fest, mint amit Madách tár elénk a színpadon: Isten az ő trónján, körülötte a négy f angyal, akik Istent dicséretet ítélt. Az angyalok héber nevük jelentésében hordják már és hirdetik Isten dicsőségét: Mikháel Isten mindenhatóságát, Gábiel erejét, Uriel világosságát és Ráfáel Isten jóságát. Ezekből Madách kettőt átvett, és Mihály f angyallal az Erő dicséretet ítélt, Ráfáel f angyallal pedig a Jóságot. Mindegyik a bibliai Hozsáná üdvkiáltással köszönti Istent, ami Zsolt. 118, 25. verséből származik.

Egyébként Madách is négy f angyalt szerepeltet az Úr trónja mellett, akik közül azonban csak hárman dicséretet ítélt Istent: Gábor, Mihály és Ráfáel; a negyedik, Uriel, hiányzik.

Ezeknek az angyaloknak a nevét Madách nemcsak az aggádai költészetből ismerhette; megtalálhatta egy igen közelfekvő forrásban: a zsidó imádságos könyvben. Ugyanis a lefekvés előtti imában így fohászokunk: „Jobbomról Mikháel, balomról Gábiel, előttem Uriel és mögöttem Ráfáel és fejem fölött Isten dicsőfénye!” Valószínűnek tartom, hogy Madách ismerte a zsidó imakönyvet, mely már 1841-ben Rosenthal Móríc magyar átültetésében és azonkívül többféle német fordításban forgott közkezen, és egyet-mást fölhasznált belőle a költő a céljaira. De magából a Bibliából is ismerhette Madách az angyalok neveit. Gábiel és Mikháel szerepelnek Dániel 9. és 10. f. 21. és 13. verseiben, Uriel és Ráfáel pedig az Apokrifákban, és pedig Ezra IV. k. 4. f. 1. és Tobit 12. f. 15. versében.

Akiket Madách itt f angyaloknak nevez, azokat a kereszténység rendszeresen arkangyaloknak hívja és rangban fölötte állnak az angyaloknak. Azonban az Apokrifák az említett négy f angyalon kívül még másik hármat is közéjük soroznak: Jeremiel, Salatiel és Sátán. A két első Madách mellé, mivel a keresztény egyház is, a zsidó hagyomány is háttérbe szorította őket; azonban a Sátánt befogadta drámai költeményébe.

Madách ugyanis a negyedik f angyalként *Lucifert* szerepelteti, mert Urielnek csak határozatlan, elmosódott jellege van, holott Lucifer élesen körvonalazott egyéniség: ártó szellem, a rossz megtestesülése, az ősi tagadás képviselője. És erre van Madáchnak szüksége, részint, hogy az Úrral méltó ellenfelet állítson szembe, részint – és ez a

f ok, mert ezen fordul meg az egész darab – hogy az embert elcsábítsa, b nbe ejtse és megrontassa.

Lucifer ugyanazt a szerepet tölti be Madáchnál, mint a Sátán Jób-nál és Mephisto Goethénél és ugyancsak Lucifer Byronnál, akinek *Kainja* oly mértékben volt hatással a paradicsomi jelenetre, mint Goethe *Fauszja* a mennyeire.

Lehet, hogy Madách a *Kaiból* vette át Lucifert. Azonban gyökerét a Bibliában találhatjuk meg; nem ugyan mint a tagadás szellemét, akit Madáchnál képvisel, hanem mint csillagnevet. Ugyanis Ézs. 14, 12. versében ezt olvassuk: „ééh náfálta misámájim hélél ben sáchar”, ami annyit tesz: „hogyan estél le az égb l, te ragyogó hajnal fia” (vagyis: hajnalcsillag). A Vulgata így fordítja: „Quomodo cecidisti de coelo Lucifer, qui mane oriebaris?” Az nyomában jár Károli Gáspár is fordításával: „Mi módon estél alá az égr l, te Lucifer, hajnalnak fia”. Innen ered a Lucifer neve és egyúttal a fogalma is. Mert Lucifer az égb l lebukott angyalt képviseli.

És erre volt Madáchnak szüksége: az angyalra, aki az Úr ellen lázad, de harcában elbukik, ámde mindig újra meg újra föltámad. Ezért szerepelteti a negyedik f angyal gyanánt Lucifert és nem Urielt.

De ezt nem kapta készen Madách a Bibliából; hiába is keresn k a Bibliában Lucifer kidolgozott alakját. Pontosabban szólva, különbséget kell tennünk az Ó- és Újtestamentom közt. Az Ótestamentomban csak egy alkalommal van Jób könyvében a Sátán bemutatva, de ott is gyenge körvonalakkal, homályosan és elmosódva, minden jellegzetes alakítás nélkül. Egyébként nem találkozunk vele. Van ugyan még ilyesféle az Ótestamentomban is, ami a Sátánnal való némi hasonlóságra vall, így: „Azázel” (M. III. k. 16, 8.), úgyszintén az „Isten fiait”, akik feleségül vették „az ember lányait” (M. I. k. 6, 1.); azonban ezek az alakok teljesen homályosak, és valószínűleg nem egyebek, mint srégi népies hagyományok csökevényei.

Az Újtestamentomban és az Apokrifákban a Sátán már gyakrabban szerepel, és élesebben van körvonalazva. Hol mint Belzebub, hol mint Beliál, hol mint Sátán vagy Asmodi vagy Ördög szerepel, és a gonoszságot, a jónak megrontóját, az erkölcs és az erény gátját, Isten akaratának és országának ellenfelét képviseli. Ehhez járultak még az

egyházatyák b vitései, akik a Sátán származását, történetét és hivatását újabb adatokkal toldották meg. Majd a középkor hite, babonája és népies hagyománya gazdagította alakját. Innen merített Milton, innen vette az *Elveszett Paradicsom* számára a Sátán, Byron a *Kain* számára a Lucifer, Klopstock a *Messias* számára ugyancsak a Sátán és Goethe a *Faust* számára Mephisto alakját. Innen vette Madách is Luciferjét, akit azonban még egyéni vonásokkal gyarapított. Ilyenek: a metsz gúny, a fölényes magaviselet, a bíráló hang, a lenéz modor minden emberivel szemben, az értelem túltengése, és idegenkedés mindent l, ami az érzélem körébe esik.

Lucifer hasonlít a Sátánhoz és Mephistóhoz, de bizonyos vonásokban különbözik is t lük: határozottabb, merészebb, követel bb náluk. Az Úrtól a teremtésben való osztályrészét követeli. Ezt meg is kapja: az Éden kertjében lev fák közül kett t az Úr megátkoz, és azután osztályrészül adja Lucifernek.

Lucifer még vitázik is az Úrral, és szembe száll vele. Ekkor az Úr, hogy fels bbrend ségét bizonyítsa, így szól:

„Én végtelen id t l tervezem
S már bennem élt, mi mostan létesült.”

Ez a gondolat, hogy amit Isten alkotott, már sid kt l fogva élt benne mind gondolat, gyakran fordul el a rabbinikus irodalomban is. Így M. I. k. 1. f. 1. verséhez: „Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet” – Genesis Rabba 1. f. ezt a megjegyzést f zi: „Hat dolog el zte meg a világteremtést, némelyek közülük létesültek, némelyek fölszálltak Isten gondolatában, hogy majdan létesüljenek. A Tóra, Isten trónusa létesültek... az satyák, Izráel, a szentély és a Messias neve fölszálltak Isten gondolatában, hogy majdan létesüljenek.” Álkábic Selomo Hálévi ugyanezt állítja a szombatról is Lecha dodi c. költeményében: „Ami végs nek létesült, kezdett l élt Isten gondolatában.” Ez egyébként benne van imádságos könyvünkben is. Minthogy valószínűleg tartom, hogy Madách el tt a zsidó imakönyv nem volt ismeretlen – amint ezt már említettem – föltehet , hogy a költ innen vette az els ösztönt gondolata számára.

Madách elgondolása szerint az Úr rendkívüli hatalommal és hatáskörrel ruházta fel Lucifert, amennyiben munkatársul fogadta, és megengedte, hogy a világteremtés m vében neki segédkezet nyújtson. Ezért is igényel Lucifer részesedést az Éden kertjéb l: „Együtt terem-
ténk: osztályrészemet követelem” – mondja Lucifer az Úrnak.

Honnan vehette a költ ezt a gondolatot? A legilletékesebb forrás, a Biblia, nem tud róla. Vajon nem az aggádai költészet sugalmazta ezt neki? Bizonyos, hogy a rabbinikus irodalom ismeri ezt a gondolatot, ha csak negatív formában is. Ugyanis Genesis Rabba 1. fejezetében ezt olvashatjuk: „Mikor teremtettek az angyalok? Rabbi Jochánán azt mondja: A második napon...; Rabbi Chániná pedig azt mondja: az ötödik napon...; Rabbi Luliani bar Tabrin azt mondja Rabbi Izsák nevében: Akár R. Jochánán, akár R. Chániná nézetét követjük, mind egyértelm en azt vallják, hogy az els napon egy angyal sem teremtett, nehogy azt mondják, hogy Mikháel az égboltozat déli részén alkotott, Gábriel az északon, az Örökkévaló pedig a középben munkálkodott. Nem! Én az Úr, teremtetem a mindenséget, boltoztam az eget egyedül... ki lett volna munkatársam a világ létrehozásában? A 86. Zsolt. 10. versében ez áll: »Nagy vagy Te, aki csudákat tesz, Te, óh Isten, egyedül.« A világ folyása olyan, hogy a húsból és vérb l való király dics íttetik az országban; az országnagyok vele dics ítetnek, mert a kormányzás terheit vele megosztják. De Istennél nem így áll a dolog. egyedül teremtette a világot, egyedül dics ítetik a világon, egyedül magasztaltatik az világában. Rabbi Tanchuma mondotta: A fenti versben áll: »Nagy vagy te, aki csudákat tesz.« Miért áll még ez is: »Te, óh Isten, egyedül!« Azért, mert Te egyedül teremtetted a világot.”

Hasonló gondolat ez, amelyet Madách az Úr és Lucifer közti viszonylatban juttat kifejezésre, hogy ti. az angyal munkatársa az Úrnak, akinek a világteremtés m vében segédkezet nyújt.

A Madáchnak ez elgondolásához szolgáló mintát még határozot-
tabb formában megtalálhatjuk Philónál, aki a *Világteremtés* l írt m vében azt mondja, hogy a teremtmények vagy olyanok, akiknek sem az erényekben, sem a b nökbén nincsen részük, mint a növényeknek; vagy olyanok, amelyeknek csak erényeik vannak, mint a csillagoknak.

Mindkett jüket Isten egyedül teremtette. Azonban az ember vegyes természet : értelemb l és értelmetlenség l, erényb l és b nb l van összetéve. Az értelmet és erényt Isten egyedül alkotta, az értelmetlenséget és a b nt munkatársaival (az angyalokkal) engedte létrehozni, mert Isten maga csak a jót hozhatja létre. (De mundi opificio 17. l.)

Madáchnál is Lucifer nemcsak munkatársa Istennek, hanem tevékenységének irányával f ként a b nt, illet leg a b nre való csábítást képviseli.

A II. szín teljesen bibliai alapokon nyugszik. Még a színpadi utasítás is, mely így szól: „A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fája. Ádám és Éva jönnek, *különféle állatok szelíd bizalommal környezik kef.*” Ez megfelel M. I. k. 2. f. 19. versének: „És alkotta az Örökkévaló Isten a földb l *az összes mezei állatokat* és az ég minden madarát, és *odavitte Ádámhoz*, hogy lássa, hogyan nevezi el ket.”

Az édenkerti jelenet ugyanott 8–9. és 15–17., valamint 3. f. 1–24. verseiben így olvasható: „És plántált az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet fel l, és odahelyezte az embert, akit alkotott. És nevelt az Úr Isten a földb l mindenféle fát, melyben az embernek szeme gyönyörködhetnék és mely eledelre volna jó és a gonosz tudásának fáját. És vevé az Úr Isten az embert és helyezé az Édennek kertjébe, hogy azt mívelje és rizze. És az Úr Isten megparancsolá az embernek, mondván: »E kert minden fájáról ehetsz, de a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert azon a napon, amikor eszel róla, *halálnak halálával halsz meg.*«

De a kígyó ravaszabb volt minden mezei állatnál, melyet az Úr Isten teremtett, és szólt az asszonyhoz: Vajon mondotta-e Isten, ne egyetek a kert semmi fájáról? És mondotta az asszony a kígyónak: A kert fájának gyümölcséb l eszünk, de a fa gyümölcser l, mely a kert közepén van, azt mondta Isten: Ne egyetek bel le és ne nyúljatok hozzá, nehogy meghaljatok. És mondá a kígyó az asszonynak: Nem haltok meg halálnak halálával; hanem Isten tudja azt, hogy amely napon esztek bel le, megnyílnak szemeitek és olyanok lesztek, mint Isten, jónak és gonosznak tudói. És látá az asszony, hogy a fa jó eledelre és hogy kívánatos a szemnek és kedves a fa megtekintésre, akkor vett a gyümölcsb l és evett; adott férjének is vele együtt, és az is evett.

kor megnyíltak mindkettjük szemei és megismerték, hogy mezítlenek. És (Isten) mondá: Ki adta tudodra, hogy mezítlen vagy? Ama fáról ettél-e, amelyről parancsoltam neked, hogy ne egyél róla? Erre mondta az ember: Az asszony, akit mellém adtál – adott nekem a fáról, és én ettem. És mondá az Úr az asszonynak: Ugyan mit tettél? Mondta az asszony: a kígyó rászédett engem és én ettem...

És mondta az Úr Isten: Íme az ember olyan lett, mint mi közülünk egy, tudván jót és gonoszt; most pedig nehogy kinyújtsa a kezét és vegyen az élet fájáról is, hogy egyék és örökké éljen! Elküldte tehát az Úr Isten az Éden kertjéből, hogy művelje a földet, amelyből vétetett. Elvezte az embert, és elhelyezte az Éden kertjét a keletre a Kherubokat és a körülforgó kardok villogását, hogy megőrizzék az utat az élet fájához."

Ha ezt Madách elgondolásával összevetjük, elsőnek feltűnik, hogy Madáchnál hiányzik a kígyó. Ez érthető. Mert a Biblia maga egyszerűsággal naiv elbeszélésében szerepeltetheti ugyan a beszélő és cselekvő kígyót, de a költő, aki modern drámai költeményt ír, bajosan teheti ezt. Madách a kígyó szerepét Luciferre ruházta. Itt már nemcsak a Sátán, az öngonosz, a tagadás szellemét képviseli, hanem a kígyóét is, a ravaszságra és csábításra való hajlamosságot. E kettőt: a Sátánt és a kígyót olvasztotta össze Madách a Lucifer alakjában, éppúgy, mint Byron a maga *Kainjának* Luciferjében, amint azt Alexander Bernát részletesen kimutatta.

Ezenkívül Madách a Biblia elbeszélését lényegesen módosította. Az Éden kertjét úgy rajzolja, hogy annak a közepén álló két fa, a tudás és az örökélet fája Lucifer tulajdona, mert az Úr a teremtésben való részvételért osztályrészül adta neki. Erről a Bibliában mit sem tud. De Madáchnak szüksége volt a változtatásra, mert a kígyó melléadásával és szerepének Luciferre való ruházásával arról is kellett gondoskodnia, hogy Lucifernek oly eszközt adjon rendelkezésére, mellyel az első emberpárt elcsábíthassa és megsejtsen. Erre legalkalmasabbnak kínálkozott a tudás és örökélet fája. Ezért kellett ezeket Lucifer hatalmába adni, hogy segítségükkel az első emberpár közelébe férkőzhessenek és azt megejtsesse.

De ebből a különböző nehézségek, vagy legalábbis következetlenségek keletkeztek. Ha ugyanis a két fa Luciferé, akkor tehet vele, amit akar; mely jogon tilthatja el élvezetét az Úr az első emberpárnak, hiszen már nem az övé? Továbbá: Madách elgondolása szerint mindkét fától tiltotta el az Úr egyszerre az első emberpárt, mind a tudás, mind az örökélet fájától, mert „*halállal hal meg, aki élvezi*”. Hogy lehetséges az, hogy éppen az haljon meg, aki az örökélet fájáról eszik? Továbbá: miután Éva és Ádám Lucifer csábítására hajolva megízlelték a tudás fáját, és most már az örökélet fájához kötelekednek – „egy Cherub lángoló karddal útjukat állja”. Mi módon történhetik ez? Hogyan avatkozhat bele a Cherub Lucifer jogába? Ha az Úr rendeletére történt, miért nézte el az első emberpárnak, amikor a tudás fájáról ettek?

Ezen és ehhez hasonló, sokat vitatott kérdések gordiusi csomóját csak egy módon lehet szétvágni: a Bibliával. Lám a Biblia egyszerűsággal naiv elbeszélése mily szépen elrendezte az édenkerti jelenetet, és elsimított minden ellentmondást. A Biblia gondolatmenete ez: Isten az Éden minden fájáról engedett gyümölcsöt szedni Ádámnak és Évának, kivéve a tudás fáját; a kígyó csábítására megszegtek a tilalmat és tudókká lettek ugyan, de büntetésből egyúttal halandókká is. Nehogy még az élet fája után is kinyújtsák kezüket, Isten ki vezette őket az Éden kertjéből.

Ez egyszerű, de szilárd kis építmény helyett áll a kritikai kérdések pergő tüzével szemben; de húzz ki belőle csak egy téglát is, meginog az egész épület. És ezt tette Madách, midőn a kígyót kirekesztette, és a két fát az Úr által Lucifernek adatta.

Madách még azt a módosítást is teszi a Biblián, hogy az Úr, mielőtt a két fát osztályrészül adja Lucifernek, átokkal sújtja. Erről a Bibliában nem tud semmit. A Bibliában csak akkor van átokról szó, mikor a büncselekmény már megtörtént. És akkor is csak az értelmi szerzőt, a kígyót sújtja az igazi átok, hogy hason csússzék, a férfit csak annyiban, hogy arca verejtékével keresse kenyerét, a nőt pedig, hogy fájdalommal szülje gyermekét.

Úgy látszik, hogy Madách különös nyomatékkal hangsúlyozza ezt az átkot. Ezzel akarja érthetővé tenni, hogy az Úr miért bünteti az első emberpárt, midőn a tudás fáját megízlelte, noha az Lucifer tulajdona.

Azért, mert az Úr átkától sújtott fáról ettek, amit még akkor sem lett volna szabad, ha az a Lucifer sajátja, mert átkos, mérges gyümölcsöt, a tudást ették róla. És ugyanez okból állja útjukat a Cherub lángoló pallossal, mid n a másik, ugyancsak átkokkal sújtott fa felé közelednek.

Erre a második fára már nem is lett volna szüksége Madáchnak, mert az elgondolása szerint az ember halandónak teremtett, és így az örökélet fájával semmiféle kapcsolatba nem hozható.

Ámde Madách mégis megtartotta az édenkerti két fát részint azért, mert ez úgyszólván az egész emberiség köztudatába mélyen bevésődött, részben pedig azért, mert Lucifernek nemcsak Ádámmal van dolga, akit a tudás ígéretével el lehet csábítani, hanem Évával is, akit csak az örök ifjúság kecsegtetésével lehet b nbe ejteni. Ezt csillogtatja el tte Lucifer, hamis fénnel és villogással, noha tudja, hogy az ember halandónak teremtett, és így az örökélet fája nem adhat neki semmit. De ez Lucifer természete. Szükség esetén még a hazugságtól sem riad vissza. Akárcsak az athéni jelenetben, mid n Miltiadesz I azt a hírt terjeszti, hogy hadsereggel jön szül városa ellen, ami pedig valótlanágnak bizonyul.

Madách még abban is különbözik a Bibliától, hogy Ádámot jóval beszédesebb és tevékenyebb színben tünteti fel. Ádám nemcsak hallgatólag, de nyílt színvallással beleegyeznek, s t bíztatja Évát, hogy tényleg az elátkozott fáról.

Mikor ez megtörténik, megszólal az Úr szava:

Ádám, Ádám! *elhagyta engemet,*

Elhagyta én is, lásd, mit érsz magadban.

Ez teljesen bibliai szöveg, megtalálható a Krón. II. k. 15. f. 2. versében: „Az Úr vagyon veletek, ha ti is vele lesztek; ha t keresitek, megtaláljátok; *de ha t elhagyjátok, is elhagy titeket!*”

Éva el z leg enyeleg Ádámmal, akinek szemében megtalálja az elboruló égi dicsfényt:

Hol is lelhetném másutt kívüled,

Ki t létre is csak h vágyad hozott,

Mint – fényárjában a fejedelmi nap –

A mindenségben árván hogy ne álljon –

A víz színére festi önmagát

S enyelg vele, *örül, hogy társa van...*

A szavakat, a képet hiába keressük ugyan a Bibliában, ámde a sorai közt ugyanezt a gondolatot olvashatjuk. Ugyanis mid n isten a barmokat, mezei vadakat létrehozta, és odavezette ket Ádámmal, hogy mindegyiket névvel lássa el: akkor végül kiderült, hogy neki nem volt párja, „nem talált vala hasonló segít t”. Hogy Ádám magányosan, segít társ nélkül ne maradjon, jött létre Éva. Tehát Ádámmal párja után való vágya hívta t életre. És Ádám els szava hozzá ez volt: „Immár találtam hozzám hasonló társat, ki az én csontomból való csont és az én testemb l való test: ez neveztessek némben, mert az emberb l vétetett.” (M. I. k. 2. f. 20–23.)

Még jobban megközelíti e gondolatot, hogy ti. Ádám társ után való vágy hozta létre Évát, a rabbinikus forrás: „Isten elvonultatta Ádám el tt az állatokat páronkint; erre Ádám így szólt: Mindegyiknek van párja, csak nekem nincs! Ezt jelenti a Biblia szava, hogy az embernek nem találkozott hozzá ill segít társa. – Kérdés: Miért nem teremtett Isten az számára már eredetileg társat? Mert azt várta, hogy Ádám majdan társtalansága miatt kiáltásba fog kitörni; ezért nem teremtett részére addig társat, míg nem kívánta ezt ajkaival. Mihelyt kívánta, Isten azonnal mély álmot bocsátott reá, és bordájából létrehozta Évát.” (Gen. Rabba 17. f.)

Az II. szín azzal végz dik, hogy Ádám önként távozik az Éden kertjéb l, magával hívja feleségét is, mert idegennek és kietlennek találja a helyet; nem úgy, mint a Bibliában, ahol Isten el zi ket onnan.

A harmadik szín

A III. szín, mely szorosán hozzátartozik az el z kett höz, már a paradicsomon kívül mutatja az els emberpárt, amint Lucifer lázító tanítását követve, kunyhót és lugast épít magának „*a vesztett Éden*” helyett.

Ádám, aki Istent I elpártolva maga akar sorsának ura lenni, itt is folytatja eddigi magatartását, önerejébe vetett bizakodó beszédét:

Érzem, hogy *Isten amint elhagyott,*
[...]
Elhagytam én is. Önmagam levék
Enistenemmé, és amit kívívok,
Méltán enyém. *Er m ez, s büszkeségem.*

Éppen ez az az istenellenes beszéd, amelyr I M. V. k. 8. f. 14, 17, 18. verse óva int bennünket: „*Fel ne fuvalkodjék a te szíved, és el ne feledkezzél a te Uradról, Istenedr I..*” és ne mondd az a te szívedben: *Az én hatalmam és kezemnek ereje szerzette nékem e gazdagságot!* Hanem megemlékezzél a te Uradról, Istenedr I, mert ad neked hatalmat.”

A két els sor pedig egyenes válasz akar lenni az el bbi szín végén elhangzott isteni intelemre: „Ádám, Ádám! elhagytál engemet, Elhagylak én is”.

Éva pedig, mint mindig, ezúttal is gondtalanabban és hiúságától vezérelve fogja fel a helyzetet, és így szól:

Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a világnak anyja én leszek.

Természetesen ez anachronizmus számba megy, hogy Éva máris tudja, hogy lesz az emberiség anyja. De ezt Madách maga is jól érezte, amint azt Aranyhoz intézett egyik levelében érinti. Ám ha Éva nem is, de Madách jól ismerte a Bibliát, és tudta, hogy M. I. k. 3. f. 20. versében írva van róla: „Nevezte pedig Ádám az feleségét Évának, *mivellhog minden él embernek anyja volna*”.

Ádám úgy érzi, hogy a világban különálló lény, és így szól Luciferhez: „enmagamban / Olyan különvált és egész vagyok.” Amire Lucifer fölcattan, és így válaszol: „»Vagyok« – bolond szó. Voltál és leszesz. / Örök levés s enyészet minden élet.” Mintha a Prédikátor bölcselkedésének visszhangja volna ez: „*Ami volt, az, ami lesz, ami lett, az, ami lenni fog.*” (1, 9.)

Lucifer az emberi lét gyarlóságát a szellemvilágéval és erejével összeméri, és így állítja szembe:

[...] homályban ül,
Mi egy világot rendít és terem,
[...]
Csak ember m ve csillog és zörög,
Melynek határa egy arasznyi lét.

Ez teljesen összevág Zsolt. 39, 6. versével: „Íme *Arasznyira szabad napjaimat, s földi lételem* olyan el tted, mint a *semmi*.”

Ugyanezt a kifejezést használja az Úr, mid n a XV. színben Ádámhoz így szól: „Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz, / Emel majd a végetlen érzete. / S ha ennek elragadna büszkesége, / *Fog korlátozni az arasznyi lét*.”

A föld szelleme, aki Lucifer idézésére megjelen, látva Ádámot és Évát, így szól:

Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül.

Féregnek nevezi az embert, hasonlóan Jóbhoz, aki azt mondja 25. f. 6. versében: „*Hát még az ember: a féreg;* az emberfia: a kukac.” Hasonlóképp a Zsolt. 22, 7: „*Én féreg vagyok* és nem férfi, az ember szégyene, a nép megvetése”.

Madách gyakran használja e kifejezést, mid n az embert a maga gyarlóságában akarja odaállítani. Így Lucifer így szól Ádámhoz:

Hiú ember! Hát azt kívánod-é,
[...]
Remegjen a föld, *egy féreg*, ha elvesz?

Egy másik alkalommal ugyancsak Lucifer ilyen megszólítással kedveskedik Ádámnak:

Féreg! feledded-é nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz. –

(XV. szín)

Lucifer az átöröklés és törvényét magyarázza Ádámnak. Ne csudálkozzunk, hogy bibliai szóval teszi, mert mindjárt drasztikus illusztrációval toldja azt meg, az ő rendes szokása szerint:

Ha vétkezél, fiadban bűnhődöl.
Köszvényedet benne folytatod...

Megfelel M. II. k. 20. f. 3. versének: „Mert én az Urad Istened buzgó Isten vagyok, *megbüntetem az apák vétkeit a fiaikban*”.

Ádámot Lucifer magyarázata az anyagiakról nem elégti ki, a szellemi világ fejlődése és a saját jövő sorsa pedig egyenesen ösztökéli és fokozza kíváncsiságát. Forró vágya: a jövőt látni és megtudni, hogy miért küzd és szenved. Lucifer teljesíti kíváncsiságát, bábos álmodat bocsát rá és Évára, hogy „*a jövőnek végéig*” lássanak; ha pedig azt látnák, hogy a cél hiú és dőre, és csüggedés fogná el őket, akkor az a reménység adjon nekik erőt, hogy ez mind csalfa tünemény.

És most megindul az álomképek változatos és káprázatos sorozata tizenegy jelenetben, s ez a drámai költemény veleje és gerince. Az első három szín: a mennyei, a paradicsomi és a paradicsomon kívüli jelenet, valamint a XV., a záró jelenet, a műnek kerete.

Az álom és a jövő belátás

Ha keretéről, nem úgy kívánom ezt értelmezni, mint ahogyan egy kép keretéről szoktunk beszélni. A festmény és kerete nem tartoznak szervesen össze, egészen különböző anyagból valók, és csak az a gyakorlati cél hozza őket össze, hogy a keret által a festmény szépsége kiemelkedjék, és jobban legyen elhelyezhető, mint nélküle. *Az ember tragédiájának* a kerete másfajta. Szorosan és szervesen összetartozik a darab gerincével, amely voltaképp ebben ered és fejlődik, és a vele

összefüggést mindvégig megtartja. Ha mégis keretéről beszélünk, azért tesszük, mert ez a fogalom számára nincs megfelelő kifejezés. A három első szín a darab gyökere, a XV. szín annak koronája, a tizenegy középső annak törzse. A talaj, amelyen *Az ember tragédiájának* pompás fája sarjadzott és amelyen áll, a Biblia.

Miért használja Madách az álmodat, hogy ennek segítségével világtörténeti panorámáját elvonultassa előttünk? Erre kétféle ok vezethette. Az egyik, mert ez a legkényelmesebb módja a jövő események érzékeltetésének; a másik, mert Madáchnak, amidőn a bibliai alaptól fejleszti ki drámai költeményének keretét, az álmodat úgyszólván magától kínálkozott mint a Bibliának gyakori és megszokott eszköze, amellyel a jövőt élénk tükrözi.

Jakob álmodat lát az égig érő lajtorjáról, midőn bizonytalan, kétes sorsnak megy eléje, és az álmodat megmutatja neki a jövő életét. József kétszer is álmodat lát, és mind a kévék, amelyek az övé eltt meghajoltak, mind a nap, a hold és a tizenegy csillag, mely leborult eltté, a jövő sorsának képét tárja eléje. Fáraó szintén kétszeres álmodat lát és mindegyik, a hét sovány és hét kövér tehén, valamint a hét kicsépel és a hét telt kalász, mind a saját, mind országa jövőjét mutatja be neki. Sámuelnek is álmodat adatik tudtára Eli és fiainak a jövő sorsa. Nabukodonozor is két álmodat lát; az egyik álmodat kép, az agyaglábú kolosszus, birodalmának jövőjét ad hírt a királynak, a másik, a nagy égig érő fa pedig saját sorsáról. Hogy Madách csakugyan gondolt erre az álmodat, bizonyítja egyik költeménye, melynek ez a címe: *Nabukodonozor álma*. Bélsácár ugyancsak álmodat lát, és a falon megjelenő író kéz az a jövő sorsát adja tudtára. Az álmodat látás valósággal hozzá tartozott a keleti népek mindennapi életéhez, olyannyira, hogy az álmodatfejtés rendes foglalkozás volt; akár nevezzük ezt mesterségnek, tudománynak, művészetnek, avagy bűvészetnek.

Nem volt-e kézenfekvő dolog Madách számára, hogy amikor a bibliai magból virágoztatja ki drámai költeményét, a Biblia eszközeihez és módszeréhez: az álmodat, és az álmodatban való jövő látáshoz folyamodjék? És a mintaképpért nem is kellett neki messze elkalandoznia. Ott van az, annak a paradicsomi jelenetnek 21. versében, amelyet Madách jól áttanulmányozott és alaposan elmélyedt benne, amely

így

szól „*Az Úr Isten bocsáta mély álmot Ádámra és elaluvék*, és egy oldalbordáját kivevén, hússal tölté be annak a helyét.” Itt hiányzik ugyan a jövendő látás indítéka, de annál határozottabban jut az kifejezésre a fent felsorolt bibliai személyek álmában.

De Madách Ádámja nemcsak álmot lát, és nem csupán a jövendőbe vet mély pillantást, hanem fősorakoznak és elvonulnak el tte a világtörténelem jelentő eseményei, kiváló mozzanatai, mozgató erők és szereplő személyek: királyok, hadvezérek, kéjencek, hitbajnokok, felpapok, martalócok, keresztes vitézek, tudósok, népvézérek, forradalmárok, mártírok, munkások, gyárosok, eszkimók.

E gondolat számára is találhatott Madách mintaképet, nem ugyan a Bibliában, hanem az ósi rabbinikus irodalomban, amelynek ez a gondolat gyakorta ismétlődő, ósi hagyományaihoz tartozik. Hétször ismétlődik kisebb-nagyobb változásokkal, és pedig Aboda Zara 5. a, Szanhedrin 38. b, Peszikta Rabbati 23. f., Genesis rabba 24. f., Exodus rabba 40, Leviticus rabba 26 és Ábot di R. Nátán 34. fejezetében. A lényeges részeket csoportosítva így hangzik ez a gondolat: „Ez Ádám leszármazóinak a könyve”. M. I. k. 5. fejezetének 1. verse arra tanít bennünket, hogy a Szent, áldassék a neve, bemutatta Ádámnak az összes nemzedékeket *a világ teremtésétől kezdve a holtak feltámadásáig*, mind, akik től le származni fognak, mintha el tte állanának és játszanának. Mások azt mondják, csak a jámborokat mutatta be neki, amint Ézs. 4, 3-ban írva van: „mindenkit, aki föl van írva az élet számára.”

R. Josua b. Karcha arra magyarázza Zs. 139, 16. versét: „Idomtalan testemet látták szemeid, és könyvedben mind be vannak írva” – hogy Ádám könyvében föl vannak jegyezve; azaz Isten bemutatta Ádámnak minden egyes nemzedéket és annak gondviselészerű férfi-ait, minden egyes nemzedéket és a annak vezetőit, minden egyes nemzedéket és annak prófétáit, minden egyes nemzedéket és annak hőseit, minden egyes nemzedéket és annak nőseit, *rablóit*, minden egyes nemzedéket és annak jámborait, tudtul adván neki: ebben a korban ez a király fog uralkodni, abban a korban az a bölcs fog élni. Megmutatta neki Sault és fiait, amint kard által fognak megöletni; ekkor azt mondta Ádám: az első király, aki fiaiból támad, és máris kard által öletik

meg! Isten azt mondta neki: nekem mondod ezt? Mondd meg a papoknak, akik ármánykodtak ellene! Mikor megmutatta neki Akibát (a törvénytudóst, aki a rómaiak kezétől vértanúhalált halt), örült Ádám a tudományának, de szomorkodott halálán.

Látjuk, hogy Madách elgondolása lényeges vonásaiban egyezik ezzel a rabbinikus forrással; lényegtelen részeiben azonban némi eltérés is mutatkozik. Itt Isten mutatja be Ádámnak a jövendőbeli nemzedékeket és azok vezetőit; Madáchnál Lucifer tölti be ezt a szerepet. Ez természetes és jól érthető, mert Ádám elpártolt Istentől, sorsát maga vette kezébe, és Luciferre bízta annak irányítását. A másik eltérés: itt Ádám az eléje táruló eseményeket leginkább csak szemléli, hébe-hóba beszél, örül és szomorkodik; Madáchnál azonban Ádám nemcsak szemléli, beszél és érez, hanem felfelé cselekszik. Ez is jól érthető, mert ott Ádám egy drámának áll a középpontjában; itt azonban egy bibliamagyarázattal felfelé szerzett talmudi elbeszélésnek a helye.

Kérdés, hogy hatott-e e talmudi elbeszélés Madáchra? Ismerte-e Madách ezt az elbeszélést? Egyáltalán ismerhette-e?

Bernstein Béla és Heller Bernát az IMIT 1896-i Évkönyvében érintik e kérdést, és egyértelműen azt vallják, hogy Madách nem ismerte e talmudi elbeszélést.

Igaz, bajos elképzelni, hogy az alsósztrégovai földesúr, a Nógrád megyei aljegyző, táblabíró, majd felfelbiztos és balassagyarmati országgyűlési képviselő, talmudi tanulmányokkal foglalkozott volna. Már azért is, mert ez a tudomány igen nehéz, nem könnyen hozzáférhető, és tanító nélkül el sem képzelhető. Azonfelül nála e tudománynak még kezdetleges gyökérszála is hiányzott: nem tudott héberül, kaldeus nyelven még kevésbé. Mindamellet e kérdés elbírálásánál szemügyre kell vennünk az akkori irodalmi viszonyokat: Madách környezetét, barátait, olvasmányait és irodalmi kapcsolatait.

Tudjuk, hogy Arany János, akivel Madách meghitt viszonyban és sorsközvetlen kapcsolatban állt, a rabbinikus irodalomnak nagy kedvelője és élvezője volt, s a poetikus talmudi legendákat szívesen olvasta és irodalmilag is felhasználta. A rabbinikus irodalom szépségeire nyomatékosan felhívja olvasóinak – akik közé Madách is tartozott – figyelmét. Jolowicz H.: *Polyglotte der orientalischen Poesie in metrischen* *Über-*

setzungen deutscher Dichter című 1853-ban megjelent gyűjteményes munkáját szorgalmasan forgatta, kedvteléssel olvasta, és belőle egyes darabokat le is fordított. Frankl L. A.: *Helden- und Liederbuch* című, rabbinikus mondákat is tartalmazó könyvére bőséges és alapos bírálattal hívta fel a magyar olvasóközönség figyelmét. Ebből fordította le *Az utolsó pap* című, talmudi forrásból származó szép költeményét.

Arany előtt az új héber költészet sem volt ismeretlen. Sőt még Alcharusinek némi hatása is észlelhető nála, amint ezt részletesen kimutattam *Arany János és a Biblia* című, 1904-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkámban.

Szóval Arany János révén a magyar olvasóközönség a rabbinikus irodalomról, az aggádai elbeszélésekről, legendákról és költészetéről eléggé tájékozódhatott.

Még fokozottabb mértékben áll ez Madách korának második nagy költőjére, Tompa Mihályra. Tompa, kinek írásait Madách igen sokra becsülte, alaposan tanulmányozta és részben utánozta is a rabbinikus irodalmat, még nagyobb mértékben és mélyrehatóbban használta föl költői és egyházi céljaira. *Héber legenda* című költeménye a maga egészében egy talmudi mondának feldolgozása, *Jézus és a nép* című verse pedig részben. Költeményeiben, egyházi beszédeiben, *Olajág* című imádságos könyvében lépten-nyomon rábukkanhatunk kedvenc olvasmányának, az aggádai elbeszélések, bibliamagyarázatok, a talmudi gondolatok, szóval a rabbinikus irodalom lecsapódására.

Hogy mily mértékűt öltött ez Tompánál, az legjobban kiviláglik, ha megemlítem, hogy *Tompa Mihály és a Biblia* című, 1912-ben az IMIT kiadásában megjelent munkámban a rabbinikus elemek földériteése és kimutatása 35 lapot foglal el.

És ámbár a rabbinikus elemeket Tompa írásaiban minden kétséget kizáróan ki tudtam nyomozni, mert hol a gondolatok azonosságára, hol a kifejezések találkozására lehetett rámutatnom; mégsem sikerült egyetlen esetben sem teljes bizonyossággal földéritenem, hogy milyen úton jutott egy-egy aggádai elbeszélés vagy talmudi gondolat Tompához. Mert Tompa, ha tudott is mint református pap valamelyest héberül, de annyit nem tudott, hogy a Talmudot vagy a Midrást eredetiben meg tudta volna érteni. Pedig a rabbinikus hatás Tompa írásaira mégis kétségtelen.

Ha képletesen akarnám magamat kifejezni, azt mondhatnám, hogy a megjelenő ringó kalászkokról akkor is megállapíthatom, hogy búzaszemeket tartalmaznak, ha nem is tudom, hogy ki vetette azt el: a földműves-e vagy a forgószelel? Ilyen és effajta kimutatásoknál bajos földériteeni azokat a hajszelelcsoveket, amelyek a szellemi hatást egyik helyről a másikra, egyik írótól a másikhoz szállították. És a legjobb esetben is csak sejtelmekről lehet szó; csak lehet sejtésről, valószínű sejtésről beszélhetünk.

A jelen esetben azonban valamivel kedvezőbb a helyzet. Láttuk, hogy Madách az aggádai költészetéről, a rabbinikus irodalomról Arany és Tompa révén és az akkori magyar folyóiratokból is meg lehetett tájékozódhatott. Láttuk azt is, hogy *Az ember tragédiájának* keretén rajta csillog a Biblia harmata, és az aggádai költészet zománca, az álomlátás és a jövőbe való tekintés révén. Most már csak az volna hátra, hogy rámutassunk arra a hajszelelcsove, amelyik ezt a szellemi hatást átvitte Madách lelkületébe és így *Az ember tragédiájába*.

Erre is rámutatok a következőkben.

Ez a hajszelelcsove nem más, mint *Jean Paul Friedrich Richter* egyik regénye.

Előbb azonban magáról Jean Paulról kell néhány idevágó tájékoztató megjegyzést tennem.

Jean Paul evangélikus lelkészi családból származott, és kezdetben nagy hévvel vetette magát a lipcsei egyetemen teológiai tanulmányokra. Olvasottsága bámulatra méltó és szinte páratlan volt. Mikor az egyetemre beiratkozott, akkor 12 fólió-kötetnyi jegyzeteket vitt magával – csupa böngészés és kivonatolás eredménye, amely utóbb még számtalan kötettel szaporodott. Búvár természetű, mindent összegyűjtő, rendkívüli tudású férfivá lett. Valóságos polihisztor, aki korának minden tudományában jártos volt, beleértve a héber és rabbinikus ágakat is. *Wahrheit aus meinem Leben* című önéletrajzában maga beszéli el, hogy a schwarzenbachi iskolában ernyedetlen szorgalommal tanulta a héber Bibliát, és latinra is fordította. A Bibliának, a héber nyelvtannak valódi szerelmese lett. De nem csupán a Bibliának, hanem a rabbinikus irodalomnak is. Minden egyes művében szerin találhatunk elhíntve megjegyzéseket a héber nyelvtanból, maszórai sza-

bályokból, bibliai hasonlatokból és talmudi bölcsészetből. Névleg megemlíti a *Sepher Rasiel* című kabbalisztikus iratot, úgyszintén a *Gemara*. Egyik hese, Quintus Fixlein számára nem talál szebb hivatást, mintha német maszóréta lenne belőle.

Auswahl aus des Teufels Papieren c. egyik ifjúkori iratában, valamint *Nötiges Aviso vom Juden Mendel* c. apróbb iratában a rabbinikus irodalomból származó különböző gyöngyszemeket csillogtat meg, de mindig azzal az egyéni, sajátos modorral, mely az eredeti hasonlatból vagy gondolatból más és más célzatú gondolatokat alakít ki, hogy más foglalatot készít számára, vagy elűt élezéssel vagy csattanóval látja el.

De térjünk rá a minket közelebbre érdeklő regényére. Ennek kacskaringós címe így hangzik: *Blumen-, Frucht- und Dornenstücke, oder Ehestand, Tod und Hochzeit des Armenadvokaten F. St. Siebenkäs im Reichsmarktflecken Kuhlschnappel*. (P. Nerrlich-féle kiadás a Kürschner által szerkesztett Deutsche National-Litteratur 131. kötetében.) A négy részből álló regény első részében Leibgeber egy hosszú levelet intéz barátjához, voltaképp alteregójához, a szegények prókatorához, Siebenkäshez. (288–297. l.) A levél annyi kitérést, történeti és régészeti megjegyzést, tiszteletét és különböző támadást tartalmaz, hogy fordításához legalább tízoldalas magyarázatra volna szükségünk; ezért csak lényeges tartalmának kivonatolására szorítkozunk.

A levél írója visszamegy a teremtés kezdetébe, és valahogyan úgy érzi magát, mintha volna az első ember, Ádám. De már a paradicsomon kívül áll, és Hézával (így írja a szerző Évát, mivel ez a héber kiejtést jobban megközelíti) együtt fügefakötényt viselnek, föl-alá sétálva azon töri a fejét, hogy most rajta fordul meg az emberiség sorsa, tőlük függ népek és nemzetek, számtalan milliónyi ember jövője.

Meg kell tehát jól fontolni a dolgot, és alaposan mérlegelni az elhatározást.

I. A kételyeket és aggodalmakat kell megvizsgálni, amelyek mellett szólnak, hogy nem érdemes az emberiséget létrehozni, a földet megtermékenyíteni és benépesíteni.

II. Azokat az okokat és érveket kell szemügyre venni, amelyek az elhatározást az ellenkező oldalra billenthetik, és amellyel szólnak, hogy igenis meg kell a földet termékenyíteni és be kell népesíteni.

Erre elvonultatja lelki szemei előtt a jövőt, a világtörténelem kimagasló egyéniségeit mind a rosszban, mind a jóban. Látja az egyetemi fakultásokat, a bölcsészeti iskolák képviselőit, az ősi birodalmi hercegeket és lovagokat, országgyűlési képviselőket, kanonokokat, prépostokat, szeniorokat. Elvonulnak előtte a civilisták, kriminalisták, feudalisták és publicisták, majd a római császárok és helytartók, majd *Szent Péter*; majd Caesar és Antonius. Ott vannak a különféle *rablók*. Ott van Borgia, Pizarro, Szent Dominikus és Potemkin. Elvonul előtte Párizs, Bécs, Lipcse Bayreuth, Dublin és Kuhlschnappel. Ott vannak, akik miatt a világtörténelem lapjai vérfoltokkal és ostobaságokkal vannak bemocskolva. Mindezt látja Ádám és – elmegy a kedve a saját ivadékeitól, az emberiség jövőjét.

De mégis meg kell tekintenie az ellenkező oldalra is, és mérlegelni kell azokat az okokat, amelyek esetleg az ellenkező irányba billentik elhatározását. E tekintetben a legfontosabb érv: *az ítélet napja*. Mert ha elhatározná, hogy az emberiség sápanya lesz, hiszen bízik abban, hogy az *utolsó ítéletkor*; amidőn unokái és dédunokái föltámadnak és fölöttük szemlét tart: olyanokat is fog ott találni, akiknek van eszük és akikkel lehet egy szót szólni. Akiknek élete mennydörgés közt telt el, de kik megállták helyüket, és nem veszítették el bátorságukat. És elvonulnak lelki szemei előtt: a négy felséges pogány evangélista, Sokrates, Cato, Epiktetos és Antonius, akik az emberiség házaiban, mint tisztelettel tisztelegők feckendőkkel, a szenvedélyek tüzeit oltják. Majd elvonulnak lelki szemei előtt Aristoteles, Platón, Shakespeare, Newton, Rousseau, Goethe, Kant, Leibniz. Erre így szól: A zsidók, ha egy bölcs embert látnak, imát mondanak, én, aki annyi bölcs embert látok, akik visszatartották magukat a *tudás fájától* és uralkodtak szenvedélyeiken, holott én erre nem voltam képes, *és ettem a tiltott gyümölcsből*, hogyne hajolnék meg előttük? Így szól, és elhatározta, hogy benépesíti a földet.

Látjuk, hogy e levél gondolata szakasztott olyan, mint a Talmudé: Ádám látja a jövőt, és elvonulnak előtte a világtörténelem kiváló egyéniségei. A kettőnél teljesen összevág, hogy a rablók külön fel vannak sorolva; de ami még feltétlenül teszi a kettő között az összefüggést, hogy mindketten szemléjük két végpontja gyanánt ugyanazt említik: a

világteremtést és a holtak feltámadását, ami azonos az itt említett ítélet napjával. Ebből azt következtethetjük, hogy Jean Paulra levele megírásánál valószínűleg a Talmud is hatással volt.

Figyelembe kell most már vennünk, hogy Jean Paul 1825-ben halt meg. Halálakor ismert, ünnepezték, híres író volt, akinek regényeit Európa-szerte olvasták. Börneke elragadó ékesszólással tartott emlékbeszéde nevét még ismertebbé tette külföldön, így Magyarországon is. Madáchról, aki a német irodalom alapos ismerője volt és akinek a világirodalommal a német nyelv volt az egyetlen kapcsolata, föltehető, hogy Jean Pault jól ismerte. Hiszen maga is egyidőben a novellista babéraitra pályázott.

És ne felejtjük meg azt se, hogy Madách könyvtárában gazdagon voltak képviselve a német irodalom akkori kiváló képviselői, köztük Börneke is. Balogh Károly, aki Madách családjának is, a sztrigovai kastélynak is történetét a legapróbb részletekig elmondja, a könyvtárról így emlékszik meg: „A könyvek közt leljük a XIX. század első felében igen elterjedt német nyelvű regények és elbeszélések egész sorozatát.”

Figyelembe kell még vennünk néhány aprólékosnak látszó, de a kérdés megítélésére mégis lényeges vonást. Jean Paul külön is említi Péter apostolt. Ugyancsak Madách is ezt szerepelteti a római jelenetben mint az ébredő kereszténység hirdetőjét; holott valószínű, hogy Péter nem is fordult meg Rómában. Feltételezzük, hogy nem a sokkal jelentékenyebb Pál szerepel, akiről bizonyos, hogy Rómában élt és ott vértanúságot szenvedett. Továbbá említésre méltó, hogy Jean Paul regényének második részéhez egy fejezetet csatol, amely egészében nem más, mint a szerzőnek egy álma (427. l.), mely arról szól, hogy nincs Isten. De ebbe az álomba bele van állítva egy másik álom, mely az ellenkezőjét bizonyítja. És ennek a fejezetnek a címe: *Der Traum im Traume* (433. l.). Tudjuk, hogy Madách is hasonlóképp járt el, midőn Ádámmal a prágai jelenetet álmodtatja és álmában Keplert mutatja neki, és ebbe az álomba egy másik álmot állít bele, amelyben Kepler megálmodja a francia forradalmat. Tehát itt is, mint Jean Paul regényében: álom az álomban.

Még megjegyzendő, hogy Madách is a jövőbe látás végső időpontját úgy jelöli meg: „a jövőnek végéig”, ami megegyezik Jean Paul utolsó ítéletével.

Madách és Jean Paul viszonyát a következőben foglalhatjuk össze: Közös vonás Ádám jövőbe látása; továbbá az egyes nemzedékek felvonultatása és a kiváló, jóban és rosszban kimagasló egyéniségek felsorakoztatása; közös a látottak fölötti elkedvetlenedés és elkeseredés, valamint az ebből fakadó szándék az emberiség kiirtására; közös még a jobb belátásra való hajlás is. Azonban ennek a rugója és megokolása egészen más Madáchnál és más Jean Paulnál. Ez az utolsó ítélettel okolja meg, amikor kitűnik a nagy és nemes emberek áldásos munkakódése; Madách azonban azzal, hogy Éva közli Ádámmal, hogy anyának érzi magát. Itt mutatkozik meg Madách eredetisége és fölény. Jean Paul megokolása kigondolt, mesterkéltén kieszt, Madách megoldása természetes, magától adódik, és a szereplők érzelmeiben, szerelmében és családi érzésében önként folyik.

Ha most még tekintetbe vesszük azt is, hogy Madáchnál többször találkoztam az aggádai költészet hatásának kétségbevonhatatlan nyomaival, a fentiek mérlegelésével azt következtethetjük, hogy *Az ember tragédiája* keretében megalkotásánál a jövőbe látás gondolatát, a világtörténeti képek felvonultatását Madách számára Jean Paulon keresztül a rabbinikus irodalom sugalmazhatta. Az álomba merüléshez pedig – mint kimutattuk – a Biblia szolgáltathatta az első ösztönzést.

Ha Madách idegen indítékok sugalmazására teremtette is meg *Az ember tragédiájának* keretét, mégis megízlelte a maga egyéniségét, költői alkotásmódjának eredetiségét. Ahogyan az idegen hatást magába olvasztotta, azon is rajta van sajátos, egyéni bélyege.

III.

Az egyiptomi színpad

A III. színnel véget ér a Biblián alapuló jelenetek sora. De csak látszólag. Valójában Madách úgy beleélte magát a Biblia gondolatvilágába, hogy ez még akkor is hatott rá, szinte tudat alatt, mikor már nem is akarta. Ezt észlelhetjük a IV. színnél, az egyiptomi jelenetnél. Ennek egész színezete, jellege a Bibliára vall. Nem is csudálatos, hogy Fáraó fényes udvara, trónja, miniszterei, környezete mélyen belevés dött a költő lelkiületébe, mert ugyanezzel a jelenettel kezdődik *Mózes* c. drámája is. Madách maga írja ugyan Erdélyi Jánoshoz intézett levelében, hogy Fáraóban nem éppen a József Fáraóját akarta festeni, hanem egyet a számtalan nagyra törekvő Fáraó közül. Pedig valójában az egész jelenetben mégis bizonyos bibliai színezetet észlelhetünk.

A színpadi utasítás szerint a háttérben rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak korbáccsal rendet tartó felügyelők alatt. Ez bibliai vonás: a héber rabszolgák súlyos robotmunkát végeztek Fáraónak, és építettek neki két éléstár-várost, Pitomot és Rámszeszt: „És dolgoztattak az egyiptomiak Izráel fiaival szigorúsággal; megkeserítették életüket kemény munkával agyagban és téglavetésben. És tettek följük robotiszteket, hogy sanyargassák őket rabmunkáikkal.” (M. II. k. 1. f. 11, 13, 14.) Amíg Fáraó és Lucifer a dicsőségül beszélgetnek, a dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira megvernek, hogy jajveszékelve és üldözötten egész a trónig menekül és ott összerogy. Ez is bibliai vonás: „És följajdultak Izráel fiai a munkából és jajveszékelték, és föl szállt kiáltásuk Istenhez... És megverettetének az Izráel fiai elött járók, kiket a Fáraó pallérai rendeltek azok elött... annakokáért elmenének az Izráel fiainak elöttük járói és kiáltának Fáraóhoz ilyen módon: Miért cselekedel így a te szolgálóiddal?... Íme a te szolgálóid megverettetnek!” (2. f. 23.; 5. f. 14, 15.)

Majd Fáraó Luciferrel a népszabadságról beszél; Lucifer ezt egyenesen tagadásba veszi. Azt mondja, hogy a tömeg szolgálásra való. Legfőleg, ha egyesek emelkedhetnek ki közülük:

Adj ezen néhány

Kivált egyénnek láncot és gyűrűt,

Adj más játékszerrel, s mondd: im, a tömeg

Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé –

Ez is bibliai vonás: Lucifer itt bátran mondhatta volna: adj a kiváló egyénnek aranyat, birtokot vagy palotát; de eltekte a bibliai József lebeg, akit Fáraó magas rangra emel, és nagy kitüntetésben akar részesíteni. Azért így szól róla M. I. k. II. f. 42. verse: „És levette Fáraó a *magy r jét ujjáról, és adta azt Józsefnek ujjára... és arany láncot vete az nyakába.*” Tehát gyűrű és lánc itt is, ott is a kitüntetés eszköze.

Ámde Fáraó ragaszkodik nézetéhez, és szabaddá teszi rabszolgáit:

El a szolgálókkal! legyen mind szabad.

Hirdesd ki nekik, ámde jól siess,

Hogy, míg megbánom, később is legyen már.

A bibliai Fáraó is szakasztott így cselekszik: szabadon bocsátja rabszolgáit, Izráel fiait, miután néhányszor megbánta ebbeli ígéretét, végül a tizedik csapás után sietve elbocsátja őket. (M. II. k. 12. f.)

A görög színpad

Az V. színpad egészen más légkörbe, Athénbe vezet. Ennek megfelelően a jelenet teljesen hellén jelleget ölt, és a Bibliának már nem jut szerep. Csupán egy ízben, amidőn a kis Kimon apja hűségeben kételkedni mer, halljuk, amint anyja így utasítja rendre:

Óh, jaj, ne ítélj jó apád felett,

Istennek átkáldd a gyermekeket.

Élénken emlékeztet Salamon péld. 20. f. 20. versére: „*Aki atyját* vagy anyját *átkozza*, annak *megoltatják szövetneke* a sötétség homályá-

ban.” Vagy M. II. k. 21. f. 17. versére: „Aki atyjának vagy anyjának gonoszt mond, ölettesék meg.”

A Biblia e szava oly élénken vés dött a költ emlékezetébe, hogy Margit, nápolyi királynénak is ezt adja ajkára, amid n fiát tanítja: „Ó jaj, ne íteld lépteit atyádnak, Istennek átka van oly gyermekem.” (*Mária királyn* V. felv.)

Még fölemlíthetjük, hogy ebben a jelenetben a költ a következ színpadi utasítást írja el az áldozatra készül Éva–Luciának: „ezalatt az oltár tüzét meggyújtotta, *kezeit megmosás*s a hozandó áldozatra készült.” Majd pedig így folytatja: „Éva két galambot s tömjént áldoz az oltáron.”

Az áldozati szertartás teljesen stílszer . A régi görögök Aphroditének csakugyan galambot áldoztak, a tömjént is gyakran rávetették az oltár lángjára; azonban a kézmosásról nem tud a görögök áldozati szertartása, amint ez Pecz Vilmos: *Ókori Lexikón I. k.* 83–85. lapjaiból kiténik.

Valószínű nek tartom, hogy Madách a zsidó szertartás hatása alatt írta el ezt az áldozati rítust. A zsidó szertartás ugyanis nagyon jól ismeri a kézmosást; már M. V. k. 21. f. 6. verse is így szól: „És mindnyájan, annak a városnak vénei, *mossák meg kezeiket* a megöletett üsz -tínó felett a völgyben.”

Eredetileg a kézmosás az ártatlanság kifejezése volt, utóbb azonban mindenféle szertartásnál használták és használják ma is. Err l Madách nemcsak a Biblia útján, hanem a gyakorlati életb l is könnyen szerezhetett tudomást. Egyébként az Újtestamentumból is tudhatta ezt. Márk 7, 8. versében olvasható: „Mert a Farizeusok és minden Zsidók nem esznek, hanemha gyakran megmossák kezeiket.” És még sok más helyen.

A római szín

A VI. szín Rómában egy érzéki élvezetek mámorába süllyedt d zöl társaságot mutat. Az orgia színhelye el tt halottat visznek, aki pestisben múlt ki. A féktelenül mulatozók halottsértést követnek el, mire a te-

metési menetb l kiváló Péter apostol el lép, és hatalmas dorgáló beszédet intéz a társasághoz. Így szól hozzájuk:

Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék,
[...]
Istent, erényt, gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha Istennek hatalmas ujja érint,
Gyáván hunyász, rútol kétségbe es .
Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körül,
A város pusztul, durva idegen nép
Tiporja el arany vetésidet,
[...]
El fogsz pusztulni, korcsult nemzedék...

Mínta csak Ézsaiás próféta fedd beszédét hallanók, amelyet Jeruzsálem lakói és vétkeik ellen intéz. A beszéd hangja, modora és egész szelleme Ezs. 1. f. 2–31-re emlékeztet; s t még itt-ott a próféta kedvenc gondolat-párhuzama is föl-fölszillan Madáchnál. Azonban szó szerinti egyezést hiába keresünk, azért csak néhány halványan összecsendül verset idézek: „Óh gonosz nemzetség... nemtelen, hitvány fiak; elhagyták az Urat, felbosszantották az Izraelnek Szentét, hátratertek az Istent l. Az én kezemet ti reátok fordítom... fegyver emészt meg titeket... várositok t zzel megégettetek... és elpusztítottatnak, amint a messi innen való idegenek pusztaságot tesznek... A b nöz k és gonoszok elvesznek, akik az Úrtól elhajlottak, megemésztetek.”

Hippiát, ki a d zöl társaság biztatására megcsókolta a pestisben megholtat, és erre iszonyú kínok közt átkozódva haldoklik, így csitítja és vigasztalja Péter:

Ne átkozódjál lányom, s t, bocsáss meg –
Majd gyámolítalak én és *a nagy Isten*,
A szent szeretet *örök* Istene*.

*A tanulmányban tévesen az „er s” jelz szerepel, s részben ehhez kapcsolódik a magyarázat is. [A. Cs.]

A zsolnárkölt is ugyanilyen jelzőkkel beszél Istenről: „De a *nagy Úristen* Népére szüntelen Néz szemeivel”. (33, 18 Szenczi Molnár Alb. zsolná.) Ugyancsak a Zsolná. 18, 47-ben olvassuk: „*Én er s Istenem* és bizodalmam”.

A d zsolná társaságban legel ször Ádám–Sergiolus ocsúdik föl, és magára eszmélve így szól:

Mi kár, hogy úgy van!
Elveszni nyomorultan, kisszer én,
S szenvedni addig. *Óh, ha él az Isten,*
Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
Új népet hozzon s új eszmét a világra,
[...]

Hallgass meg, Istenem.

A bibliai eskünek is ez az állandó er sít formája. Dávid is így szól Kir. I. k. 1, 29-ben: „*Él az Úr*”. Ugyanígy olvassuk Jób 27. f. 2. versében: „*Él az er s Isten.*” Ugyancsak Sám. II. k. 22. f. 47. versében így áll: „*Él az Úr* és áldott az én k sziklám.” Ugyancsak 12. f. 5. versében olvasható: „*Él az Úr*; hogy halálnak fia az az ember, ki ezt cselekedte!”

A konstantinápolyi szín

A VII. szín Konstantinápolyba vezet bennünket, ahol Ádám mint Tankréd a Szentföldről, a keresztes háborúból jövet tanúja lesz annak a hit- és pártviszálynak, amellyel a kereszténység pártjai a vallás örve alatt egymást támadják és marcangolják. Látja, amint a patriarcha a homoiusion hitelvét vallókat bilincsbe verve a máglyára viteti, de nem akar hinni szemeinek, és így szól:

Látok, miként Tamás, és nem hiszek –
Szemebe nézek e káprázatoknak. –

Ez visszhangja Ján. 20. f. 28. versében, ahol ezt olvassuk: „Mivel-hogy *láttál* engemet, *Tamás és hittél*; boldogok, akik nem láttak és hittek.”

Innen ered a nemhívés kifejezésére szolgáló közmondásszerű szó-lás: Tamás vagyok benne, vagy egyszer én: tamáskodom.

El z leg így ítéli el Ádám a kegyetlen és túl szigorú bánásmódot, amelyet az ártatlanok ellen alkalmaznak:

Ki *szűnyog ellen* oly fegyvert ragad,
Mit medve ellen vinni h siség,
Bolond.

Mát. 23. f. 24. verse ugyan a medve helyett a tevét nevezi meg a szűnyoggal együtt, mégis valószínű nek tartom, hogy Madách e kifejezése innen származik: „Vak vezérek, kik megsz ritek a *szűnyogot*, a tevét pedig elnyelitek.” És mid n Ádám a patriarchának szemére lobbantja kegyetlenségét, amely a szeretet egyházával ellenkezik, így válaszol neki:

Nem az szeret, ki a testnek hizelg,
De aki a lelket vezérli vissza,
Ha kell, kard élén vagy lángon keresztül
Ahhoz, ki mondá: *Nem békét, de harcot*
Hozok a földre. –

Szinte szószerinti idézet Mát. 10. f. 34. verséből: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem volna, *hogy békességet bocsássak e földre*; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, *hanem fegyvert*”.

Ádám az eretnekeket rá akarja venni, hogy hozzák meg az áldozatot, és adják fel elvükben az *íbet* t; egy agg eretnek felháborodva utasítja vissza:

Sátán, ne kísérts, mink igaz hitünkért
Ott véreziünk, hol Isten rendelé.

Élénken emlékeztet Mat. 4. f. 10. versére: „*Eredj el Sátán;* mert meg vagyon írva: A te Uradat Istenedet imádjad, és csak tét szolgáljad.” Továbbá Kor. I. 7. f. 5. versére: „*A Sátán meg ne kísértsen titeket.*”

Az eretnekek és a barátok közt élénk vita fejlődik hitelveik igazsága fölött. A barátok vértanúik sokaságára hivatkoznak, amire az agg eretnek gúnyosan így válaszol:

Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az *ördög*csalt el, kárhozott halálra. –
Mondom, *ti vagytok a nagy Babilon,*
Az a kéjhölgy, kir. I.Szent János írt,
Mely el fog veszni a világ színér l. –

Érti a Ján. jel. könyvét, a 17. f. 5. és 18. f. 2. és 10. verseit: „*Nagy Babilon, a föld paráználkodásának* és utálatosságának *anyjok*... Leomlott, leomlott *ama nagy Babilon* és lett *ördögöknek* lakhelyekké... *Nagy sebességgel vettetik el Babilon, ama nagyváros és többé meg nem találhatik*”

A barát mint egyházi férfi, hasonló idézettel válaszol:

A hétfőj sárkány, az Antikrisztus
Vagytok ti, *kikr. I.Szent János beszél,*
Gazok, *csalárdok, ördög cimborái.*

Érti ugyanott a 12. f. 3. és 9. verseit: „Láttaték pedig más jelenség is az égben, *íme egy nagy veres sárlány, kinek hét fejei valának*... És vetették a nagy sárkány, ama régi kígyó, ki *neveztetik ördögnek* és Sátánnak, ki mind az egész föld kerekességét elcsalja, a földre...”

A halálra ítélt eretnekek, mielőtt a máglyára lépnek, zsoldárt énekelnek, és pedig a Zs. 22-nek első három versét, mely így kezd dik: „Én er s Istenem, én er s Istenem, miért hagytál el engemet.” A zsoldár stílszerűen és a szomorú helyzethez illően van megválogatva; a lesújtottak, de er s hitük följajdulását fejezi ki.

A barátok pedig be nem várva az eretnekek jajkiáltásának végét, ugyancsak zsoldárénekekkel vágnak közbe, és pedig Zs. 35-nek első három versével, mely szintén stílszerűen az üldözök öntudatos hatalmi szavával így kezd dik: „Perelj, Uram, az énvelem perlelkel, és harcolja a velem harcolókkal.”

Mielőtt pedig a halálra kész eretnekek a máglyára lépnek, ugyanazon Zs. 21–23. verseinek hangjai mellett teszik azt; a barátok pedig szintén ugyanazon Zs. utolsó eltti két versével (26–27.) válaszolnak.

A zárdába behatolni akaró Ádám eltt boszorkányok jelennek meg, és így énekelnek:

Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival kígyókat költés.

A kígyót és a galambot szereti Madách szembeállítani egészen úgy, mint ahogyan ezt Mát. 16. f. 10. versében is teszi: „Legyetek okosak mint a *kígyók*, és szelídek, mint a *galambok*”.

A prágai szín

A VIII. szín Prágában játszódik; Ádám mint Kepler csillagász utasítja famulusát, Lucifert, hogy az újszülöttek számára megrendelt csillagképeket készítse el; fényesek legyenek, de ne hihetetlenek. Olyat – válaszolja Lucifer – nem is bírnék készíteni, mert a szülők számára gyermekeik mind rendkívüliek:

Nem messiás-é minden újszülött,
Fényl *csillag, mely feltnt a családnak...*

Emlékeztet Ján. 1. f. 42. versére: „Megtaláltuk a *Messiaszt*”; továbbá M. IV. k. 24. f. 17. versére: „Látom... *csillag támad* Jákobból.” Úgy szintén Mát. 2. f. 2. versére: „Hol vagyon a zsidók királya, *akli születt?* Mert láttuk az *csillagát* napkeleten.”

Utóbb Ádám elmereng a csillagos égboltozat főséges látványán, és így szól:

Óh, tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet el ttem;
[...]
Felejttem a kort és mindent kör lem.
Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt. –

Egészen zsoltári hangon szól Kepler, szembeállítva a földi dolgok mulandóságát Isten örökkévalóságával, és csodálva a csillagos ég hatalmas látványát úgy, amint azt Zs. 8. f. 4. és 102. f. 25., 27., 28. verseiben olvashatjuk: „Mikor látom a te egedet, a te kezeden munkáit, a holdat és a csillagokat... akkor így gondolkodom: Micsoda az ember... *Ezek elvesznek, de te megmaradsz*, mindezek mint a ruha, megavulnak... te pedig ugyanaz vagy, a te esztendőd id el nem fogynak... *örökön örökké vagynak a te esztendőd id.*”

Kepler szereti csapodár feleségét, Éva–Borbálát, azért nem is tud rá komolyan haragudni, félig elítéli, de félig mentegeti:

Min csodás kevercse rossz s nemesnek
An , méregb lsmézb lösszesz rve.

Salamon is így nézi a n t, és szakasztott ily módon ítélkezik fölötte. Péld. 5. f. 3–4. versében: „*Az asszonynak ajaka mint a csepeg lépés méz*, és lágyabb az olajnál az nyelve; mindazonáltal annak *vége keserű , mint az üröm*, éles, mint a kétél t r.”

A londoni szín

A XI. szín a londoni vásárt mutatja be, Ádám Lucifer kíséretében az ósdi korlátoktól felszabadult emberek boldogulásáról akar meggy z dni. Szívesen hallgatja a Tower bástyáján a nagy sokadalomból feltör kar-

éneket, az új világrend, a munka versenydalát; ám Lucifer már itt is kesernyésen jegyzi meg:

Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze, míg fölér. –
Így hallja azt az Isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.

Lucifer, aki részt vett a teremtés m vében, és abból részt kért magának és kapott is, régi emlékeket újít föl, és itt ismét Isten m vét bírálja, aki azt hiszi, hogy a világ jól van alkotva. És eközben a világteremtés egyetlen tanújára, a Bibliára gondol, ahol a világteremtés egyes szakaszainál refrainszer leg hétszer ismétl dik: „*És látá Isten, hogy az jó volna.*” A teremtés m vének befejezése és az ember megalkotása után pedig még nyomatékosabban így szól M. I. k. 1., 31. verse: „És minekutána megtekintette Isten, *valamit teremtett vala, íme igen jó vala.*” Erre gondol nem annyira Lucifer, mint inkább Madách.

Ádám és Lucifer leszállva a bástyáról, a sokaság közé vegyülnek, és megállnak egy bábjátékos bódéja el tt, aki így hívogatja a népet:

Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, *mint szedé rá a kígyó*
Az első n t, ki már kíváncsi volt,
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfit. –

Madách az első emberpár elcsábítását itt már nem úgy adja el , mint a paradicsomi jelenetben, ahol kígyóról nincs is szó, hanem csak Luciferr l mint csábítóról. A bábjátékos természetesen h ségesen követi a Bibliát, mert ezt tanulta , valamint a nép, mely bódéját látogatja; ellenben Madáchnak a költ i céljainak megfelelő módosításra volt szüksége, azért küszöbölte ki a kígyót, szerepét pedig a Sátánéval együtt – amint azt kifejtettük – összeolvasztotta és Luciferre ruházta.

Hogy ez mennyire igaz és maga Lucifer is mennyire tudja ezt, mutatja az a megjegyzés, amellyel a bábjátékos kikiáltását kíséri:

Ah, Ádám! *itten minket emlegetnek,*
Csak szép dolog, *kinek olyan szerep*
Jutott, hogy még hat ezredév után is
Mulat felette a vig ifjúság. –

Bár Luciferről szót sem ejt a bábjátékos, Lucifer mégis találva érzi magát, mert a kígyóban saját magát ismerte fel.

Ádám tovább megy, és Luciferrel egy korcsmáros bódéja előtt áll meg, aki így hívogatja a vendégeket:

Urak, *vigan, a tegnap elveszett,*
A holnapot nem érjük el soha,
Isten táplálja a madarakat,
S minden hiúság, mond a Biblia.

Három bibliai gondolat van e versszakban összeolvasztva. Az első a ról, az élvezetek sürgősségéről és a holnapi nap bizonytalanságáról szól Ezs. 22. f. 13.: „*Együnk és igyunk, holnap úgyis meghalunk.*” Avagy Sir. 10. f. 12.: „*Ma király és holnap halott.*” A másodikról szól Jób 29. f. 3.: „*Kicsoda szerez ételt a hollónak, mikor az fiaik az erdőben Istenhez kiáltanak?*” Úgyszintén Mát. 6. f. 26.: „*Tekintsetek az égi madarakra... a ti mennyei Atyátok eltakarja azokat.*” A harmadikról szól a Préd., akinek szerzője ismétlődő refrainje: „*Hiúságok hiúsága, minden hiúság.*” 1. f. 2. E bibliai szólás egyébként a legtöbb európai nyelvben és irodalomban el van terjedve; azonban közmondásszerű jellegét a Vulgata fordításában nyerte: „*Vanitatum vanitas.*”

Az első gondolattal rokon e színelőadás végén fölcsendülő karnak záró éneke, amely a szavakkal kezdődik: „Csak rajta, pengjen a kapa: / *Ma kell végezni, holnap kés.*”

Minden Ádám látja, hogy az elítélt munkást, Lovel gyáros fiának gyilkosát, aki feleségének elrablóját leszúrta, akasztani viszik, így szól:

Áldlak, sors, hogy bírónak nem tevé.
[...]
Könnyű ítélni a feltevesnek,

És mily nehéz, ki a szívet kutatja,
Méltányolván minden redzetét.

A Biblia gyakran szól az igaz bíróról, Istenről, aki a szíveket vizsgálja. Így Zsolt. 139. f. 23. vers: „*Vizsgáld meg Uram szívemet,* Próbáld meg engemet.” Úgyszintén 7., 10. versében olvasható: „Er sítsd meg az igazat, mert *te vagy a szíveknek és veséknek vizsgáló igaz Istené.*”

A londoni vásári jelenet azzal végződik, hogy a vásár résztvevői sírtáznak, és egymás után beleugranak; Éva a végére marad, és mielőtt megdicsőülten fölemelkedik, így búcsúzik:

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!
Ne hidd, hogy éjded engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átállépek azt.

Ugyanígy állítja szembe egymással Salamon is a port, mely a földhöz tér, a lélekkel, mely Istenhez fölemelkedik: „*És visszatér a por a földhöz*, mint ahol volt; *a lélek pedig megtér Istenhez*, aki azt adta.” (Préd. 12. f. 9. v.)

A falanszter színe

A XII. színelőadás a falanszter udvarát mutatja be, ahol Ádám és Lucifer mint tudósjelöltek lépnek föl. Ádám elragadtatással szemléli a jövő társadalomnak tudományon alapuló berendezéseit, és így szól Luciferhez:

Mi eszme az, mely a széles világot
Egyé olvasztja, mely a lelkes lést,
Az emberszív e *szent, örök tüzet,*
[...]
Nemesb célhoz vezérelendi végre. –

A szent, örök t z a Biblia gondolata és kifejezése, amint azt M. III. k. 6. f. 6. versében olvashatjuk: „*Örök t z égjen* az oltáron, el ne aludjék.”

Majd a falanszter tudósa elmagyarázza nekik, hogy tudományos kutatásaiban már annyira van, hogy az anyag szervessé tételéhez már csak egy lépés hiányzik; erre Ádám így válaszol:

De ezt az egy lépést ki nem tevé:
Az nem tett semmit, nem tud semmit is.
A többi mind *künn volt az udvaron*,
A *legszentebbe* épp ez egy vezetne. –

Világos célzás ez Salamon templomára, melynek három része volt: az *udvar*; ez volt a külső rész; a szentély, ez volt a belső; a *legszentebb*, ez volt a legfontosabb, a legbelső rész, ahol a frigyszekrényt rízték a két frigyáblával. Ez volt a templom és a vallás leglényegesebb, legszentebb része. Így olvasható Kir. I. k. 6. f. 3. és 19. versében: „És a *legszentesebb helyet* építé a háznak *belső részében*, hogy abba helyeztetné az Úr szövetségének a ládáját.”

Madách azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy a tudományos kutatásnál az a bizonyos egy lépés, amely még hátra van, a lényeg, éppúgy, mint a templomnak a legszentebbje; a többi mindenki számára hozzáférhető éppúgy, mint a templom udvara, amelynek nincs semmi különösebb jelentősége.

A záró szín

A XV. szín visszatér a kiinduló ponthoz: a Bibliához. Csakhogy fordított sorrendben. Az I. szín a mennyei jelenettel kezdődött és a paradicsomival folytatódott; a XV. pedig a paradicsomhoz hasonlóval indul meg – mert a paradicsom maga az első emberpár számára már elveszett – és a mennyeivel folytatódik, azért, hogy ezzel bezáródhassék és így a darab külső legkerek egészet nyújtva, ott végződjék, ahol kezdődött: a mennyben.

A XV. szín is, amint már többen felismerték, Jób könyvében I. merít, és így ezúton is összekapcsolódik a mennyei jelenettel. Jób 38. fejezetében megjelenik Isten, és megmagyarázza Jóbnak a maga mindenhatóságát, bölcsességét, amely a természet örök, csodálatos működésében nyilvánul. Jób ezt átlátja, alázattal a porba hull Isten előtt, és így szól:

„Tudom, hogy mindent cselekedhetel, és senki téged el nem fordíthat attól, amit elgondoltál... a te titkos cselekedeteid én felettem vannak, úgyhogy én meg nem tudhatom azokat. Hallgass meg, kérlek, mikor én szólok, és amit tőled kérdek, mondd meg nekem. Az én fülem hallásával hallottam te felőled, most pedig szemem lát téged. *Ezért utálok én, amit mondtam, és bánom a porban és hamuban.*” (42. f. 2–6.)

Ilyen Ádámnak küzdelmei, vívódása után bekövetkező alázatos bánáta az Úr előtt:

Uram, legyőztél. *Ím, porban vagyok*
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitéárom keblemet.

Jób könyvében még olvassuk, hogy „az Úr előtt kedves Isten Jóbnak személye. Annakutána, ami elvétetett volt Jóbtól, az Úr megadta. Az Úr azért Jób életének végét inkább megáldá, mint annak elejét.” (U. o. 9., 1., 12. vers.)

Madáchnál pedig így szól az Úr Ádámhoz:

Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Minden látod, kegyembe veszek újra.

Az ember tragédiájának szerkezete is mutat némi hasonlóságot Jób könyvéhez. Itt is, ott is a mennyei jelenettel indul meg és szövődik a cselekmény fonala. Itt a Sátán, ott Lucifer folytat párbeszédet Istennel. Erre az ember megrontása következik mindkét helyen. Madáchnál a paradicsomi jelenet bonyolultabbá teszi a darab további menetét, Jób könyvének azonban további folyamata egyszerre és átlátszó. Jób könyve is drámai költemény ugyan, de annak ősi, kezdetleges típusát képviseli; a mennyei prólógusból, a Sátánnak Jóbra zúduló csapásaiból, Jób

három barátjának párbeszédeiből, Elihu felülbíró szavaiból, végül a mennyei jelenet epilógusából áll. A második derekát a párbeszéd alkotják.

Madách azonban modern drámaíró, munkája nem lehet ilyen egyszerű és átlátszó. A mennyei prológos, a paradicsomi jelenet és Ádámnak Luciferrel való vitája után következik az álomképek sorozata, végül a záró szín: a mennyei jelenet. Az álomképek sorozata a darab dereka; az, ami Jóbnaál a párbeszéd láncolata. De a kettő teljesen elüt egymástól. Madách cselekvényeket tár elénk, Jób pedig istenes és bölcselkedő párbeszédet. *Az ember tragédiája* és *Jób könyve* között a hasonlatosság tehát csak a keretre szorítkozik.

A második dereka tartalmilag a Bibliának egy másik könyvére, a Salamonnak tulajdonított Prédikátorra emlékeztet.

Az ember tragédiája azt a kérdést veti föl, hogy mi az ember sorsa, életének célja? Javul, nemesbül-e az ember? E kérdésre ad választ az álomképek sorozata a történelemből vett példákkal. A válasz lesújtó, Ádám, aki az emberi nem képviselője, hévvel és lelkesedéssel veti magát mint Egyiptom királya a dicsőség, a hatalom karjaiba; örök időkre szóló építkezéseket végeztet rabszolgáival. De csakhamar kiábrándítja a rabok jajkiáltása, millióknak egyért való raboskodása. Erre ellenkezésként tör, és a nép javának szenteli tevékenységét; de ebből is kijózanodik, mert a nép hitvány és hálátlan. Látja, hogy nem érdemes másokért fáradozni, beléveti hát magát az élvezetek, érzéki gyönyörök karjaiba; de csakhamar megundorodik ettől és a vallás, a keresztény eszme szolgálatában keresi életcélját. Ebből kiábrándítja a vallás örve alatt rejtő viszálykodás, pártoskodás és kegyetlenkedés. Most a tudománynak szenteli erejét; de látnia kell, hogy ez még a kenyérért is áruba bocsátja önmagát. Hol hát a kiút, a menekvés ez a zavarból? Le kell dönteni az emberek közt a válaszfalakat! Jöjjön a forradalom! Ám az ereszak nem ismer határt, elnyeli azokat is, akik megindították. Ádám erre a korlátoktól megszabadult er kifejtésben keresi az emberiség haladását; de meg kell győződnie, hogy a társadalmi osztályok kölcsönösen gyölik egymást, és egymás ellen törnek. Ekkor kizárólag a közjónak szentelt, tudományos alapra helyezett munkálkodásban véli megtalálhatni az emberiség boldogulását; de tapasztalnia kell, hogy amit az ember tudománynak tart, csak áltudomány és nem igazi megismerés.

Ádám nem talál a földön boldogságot; a földön túl, a légrében keresi azt; de onnan eretlenül hull alá. Végül az elaljasodott és elállatiasodott ember torzképétől megrémülve arra a meggyőződésre jut, hogy az emberiség számára nincs emelkedés, sem menekvés.

Mindezt komor hangulat, mélabús világfájdalom és kesernyészimizmus lengi át. Még a *vanitatum vanitas* is mesterének, Salomonnak igéjét is idézi: *Minden hiúság, mond a Biblia*.

Vessük össze *Az ember tragédiáját* a Prédikátor gondolatmenetével.

Mi az élet? Érdemes-e élni és fáradozni? Van-e maradandó a nap alatt? Nyújthat-e az élet megnyugvást, boldogságot?

E kérdéseket veti föl Salamon, és a felelet, amelyet az élet megfigyeléséből és elmélkedéseiből leszer, éppoly lesújtó, mint amelyet Ádám álomképeiből levon. „Én Kohelet – így szól Salamon – király voltam Izráel fölött Jeruzsálemben... megnöveltem alkotásaimat, építettem házakat, ültettem szőlőt, plántáltam kerteket és gyümölcsösöket, készítettem vízvezetéseket, hogy megöntözsem velük a befásított erdséget, vásároltam szolgákat és rabnokat... nagyobb és hatalmasabb lettem mindazoknál a királyoknál, akik eltemtem voltak...” Végül mégis mit kellett látnia? „Mindez hiábavalóság, a lélek gyötrelme, és semmi sem maradandó a nap alatt.” (1. f. 12.; 2. f. 4–7.)

Szóval a hatalom, a dicsőség, a nagyság, miként Ádám Fáraót, úgy Salamon sem tudja kielégíteni és boldoggá tenni.

Erre Salamon az örömek, élvezetek felé fordul: „Elvégezém szívenben – így szól –, hogy adom magam a boritalra... és szereztem énekeseket, énekesnőket és az ember fiainak gyönyörűségeit, mindenféle vigasztelvény szerszámokat... amit szemem kívánt, nem fogtam meg magamtól és szívemet nem tartóztattam semmiféle vígságtól... Íme mindez hiábavalóság és a lélek gyötrelme, olyannyira, hogy nincs annak haszna a nap alatt.” (2. f. 9., 11.)

Az érzéki gyönyörök Salamon éppúgy nem tudják kielégíteni, mint ahogy nem tudták Ádám–Sergiolust.

„Erre – így folytatja Salamon – a bölcselkedéshez fordultam... és láttam, hogy akkora a különbség a bölcsesség és balgaság közt, mint a világosság és sötétség közt... de azt is megismertem, hogy ugyanazon

egy végük lesz mindezeknek... És nem lesz emlékezete sem a bölcsnek, sem a balgának mindörökké... Miként meghal a bölcs, azonképpen meghal a balga is... Ezért meggyöltem az életet, mert gonosznak láttatik a dolog, mely léssen a nap alatt, mert mindez hiábavalóság, a lélek gyötrelme.” (2. f. 13–18.)

Salamon is szakasztott úgy jár el, mint Ádám–Kepler; egyik sem talál megnyugvást a tudásban.

„Láttam – így szövi tovább Salamon megfigyeléseit – mindazokat, akiket elnyomnak a nap alatt; íme az elnyomottak könnyhullatása, és nincs vigasztalójuk, avagy azket nyomorgatók kezébe való megszabadulásra való erejük... És dicsérem a megholtakat, akik rég halottak, az élőknek felette, akik még élnek; de jobb mindkettőnél, aki még nem volt, és nem látta ezt a gonosz cselekedetet, ami történik a nap alatt.” (4. f. 1–3.)

Miként Ádámot a milliók elnyomtatása szíven találja, úgy Salamont is mélyen meghatja a tömegek erőszakos jogfosztása és megnyomorítása. Csakhogy Ádámól ez Miltiades elhatározását, a népszabadságért kifejtett munkát váltja ki, Salamontól pedig az élet lesújtó elítélését és a halál magasztalását. De mindkettőnél a rugó egy és ugyanaz: a milliók elnyomtatása fölötti fájdalom.

A pénzgazdagság sem nyújt megnyugvást. Mert „aki szereti a pénzt, nem lakik jól a pénzzel, aki szereti a vagyont, nem telik be a természettel.” (5. f. 10.) A vagyon gondokat is szül, mert könnyen el lehet veszíteni, és akkor rosszabb, mintha soha sem lett volna. Nagyobb megnyugvást tud a munka nyújtani. „Édes a munkásnak álma, akár keveset, akár sokat evett légyen; holott a gazdagot a jóllakása nem hagyja aludni... Jó élni (kinek-kinek) az munkájából, mellyel fárasztotta magát a nap alatt, az élete napjainak száma szerint, amelyet adott neki Isten... és örvendezzen az munkájának: ez az Istennek ajándéka.” (5. f. 11., 17., 18.)

A kiélekedett osztályharcra, amelyet a londoni vásár mutat be, valamint a kollektivizmusra, amelyen a falanszteri jelenet alapszik, hiába keresünk ugyan az ókori Prédikátornál párhuzamot; ám a gondolatok csíráját mégis megtalálhatjuk már itt is mind a munka dicséretében és megbecsülésében, mind a szegény és gazdag közti különbségnek, a jól

alvó munkás és a jóllakottságtól álmatlan dúsgazdag közti ellentétnek hánytorgatásában.

Még tovább is megy a Prédikátor a társadalmi ferdeségek, kinövések és igazságtalanságok mutogatásában és ostorozásában. „Láttam – így szól – a nap alatt, hogy az ítéletnek helyén hamisság és az igazságnak helyén latorság volt.” (3. f. 16.) „Van oly igaz, ki az igazságában elvész, és van oly gonosz, ki az gonoszságában gyarapszik.” (7. f. 15.) „Láttam, hogy e világon nem a gyorsaké a futás és nem az erőseké a viadal, nem a bölcské a kenyér, nem az okosaké a gazdagság, és nem a szépeké a kedveltség, hanem időszerint és történetben lesznek ezek.” (9. f. 13.) „Van oly gonoszság... mely a fejedelemtől származik... Láttam a szolgálakat lovon és az elkelket a földön gyalog járni, miként szolgálak... Jaj neked ország, mikor a te királyod gyermek, és fejedelmed reggel esznek!” (10. f. 5, 7., 16.)

Még az embernek állati sorba való lesüllyedésére, amit a XIV. színtár elénk, szintén nyújt a Prédikátor párhuzamot: „Láttam, hogy (az emberek) az állathoz hasonlóak; az ember fiainak sorsa hasonló az állat sorsához... Egy sorsuk van nekik; amint meghal ez, úgy meghal az, és egy lélek van bennük. Az embernek fölénye az állat fölött: semmi, mert minden hiábavalóság. Mind egy helyre megy, mind porból lett, és mind a porhoz tér vissza. Ki tudja, vajon az ember fiának lelke fölfelé megy-e és az állatnak lelke lefelé, a föld alá száll-e?” (3. f. 18–22.)

Még egy közös vonásban találkozunk *Az ember tragédiája* a Prédikátorral: a nem megítélésében. *Az ember tragédiája* a nem t, Voinovich kifejezése szerint, Janus-arcú festi. Az egyik arc a hiú, kacér, élveteg, kalandvágyó, erkölcstelen, házasságtörő, önmagát felkínáló romlott nem t mutatja be nekünk; a másik arc a hálás, kitartó, önfeláldozó nem é, különösen anyáé. E kettőt olvasztotta egyé a költő Éva személyében, azonban mindig gondoskodott róla, hogy a túlsúly a Janus-arc rosszabbik felére essék.

Így jár el Salamon is, aki a Prédikátor 7. f. 26–28. verseiben így nyilatkozik a nemről: „A halálnál is keservesebbnek találom az asszonyt, akinek csupa nem és háló a szíve, kezei pedig bilincsek. Aki Isten előtt kedves, az megmenekszik tőle, a bűnös pedig megfogatik általa. Lásd, ezt találtam, mondja Kohelet, egyet egyhez adván, hogy megtaláljam a

számítást. Amit lelkem még keresett, de nem találtam: férfit egyet találtam ezer közt, de asszonyt mindezek közt sem találtam.”

A másik arcot pedig ugyancsak a Prédikátor ebben a nyilatkozatban mutatja be: „Élvezd életedet az asszonnyal, akit szeretsz, hívságos életed minden napjaiban, mert ez a te osztályrészed az életben és fáradságodért, amivel fáradozol a nap alatt.” (9. f. 9.)

Azonban a túlsúly itt is az el bbi arcra esik. A különbség *Az ember tragédiája* és a Prédikátor közt annyi, hogy amaz a n t cselekv személynek, elevenen, plasztikusan állítja elénk mind rossz, mind jó tulajdonságaiban, a Prédikátor pedig tapasztalataiból és emberismeretéb l lesz rt ítéletét közli velünk.

Van még egy közös vonás, mely egyformán reányomja *Az ember tragédiáját* is, a prédikátorra is a maga sajátos bélyegét: a váratlan, meglep befejezés.

A költ végigvezetett bennünket az emberiség történetén, megmutatja a mélységeit, megrázó, visszataszító, kegyetlen jelenségeit, vérlázító igazságtalanságait, az ember gyarlóságát, tehetetlenségét, s t elálatiasodását. Ezekkel a képekkel Lucifer Ádámot a kétségbeesés örvényébe akarja sodorni; már-már el is éri célját, mert Ádám, dacolva Istennel, a szikla felé halad, hogy a mélységbe vesse magát, és önmagában kiirtsa az emberiséget. Ekkor Éva közbelép, és meg súgja Ádámnak, hogy anyának érzi magát; mire Ádám térdre hull, és alázattal megtér Istenhez, kínzó, gyötrelmes töprengéseit félretelve, megbékél Istennel s Évával, és a biztató jövend reménységgel lelkében hallgatja az Úr buzdítását: „Küzdj és bízva bízzál!”

Ez a vég mesterkéltnek látszik. Nem illik ahhoz a hangulathoz, amelyet a költ tizenegy színen keresztül azzal keltett fel bennünk, hogy bemutatta Ádámot világfájdalommal telt lehangoltságában, minden egyes fölbuzdulása után bekövetkezett kiábrándulásában, aléltságában, kesernyés pesszimizmusában, kételyeivel, csüggedésével és dacoló lázongásával.

És most egyszerre, minden átmenet nélkül, porba hull, megtér Istenhez, megbékél önmagával, és alázattal borul le az Úr el tt.

Ez nem folyik természetesen önmagától az el zményekb l. Alexander nézete szerint a m voltaképp befejezetlen, valamint a történe-

lem, amelynek jeleneteit dramatizálta, szintén befejezetlen; Voinovich azt vallja, hogy *Az ember tragédiája* nem bevégezetlen, bár a befejezés csak képzeleti.

Bizonyos csak egy: a befejezés nem tud bennünket kielégíteni; az az érzésünk, hogy a vég nem fejlődik ki önként és harmonikusan a m derekából. Inkább még az els színnek mennyei jelenetéb l; bár ez a befejezés annak a fának sem természetes virága, amelynek gyökere a mennyei és paradicsomi jelenet. Ez a virág kívülr l került a fára. Mintája ott volt készen a költ számára a Prédikátor könyvében.

Ennek a befejezése szintén meglepetésszerű és váratlan. Salamon is végigvezet bennünket az élet fonákságain, kirívó visszasságain és kinövéssein. Látjuk, hogy Salamon nem talál megnyugvást sem a hatalomban, sem az élvezetekben, sem a bölcsekedésben, sem pedig a munkában. Az igazságot elferdítik, a jogot megcsorbítják, a szegény elnyomják, a becsületest a gonosszal egy sorba helyezik. Az élet keserves, nyomorúságos, elviselhetetlen.

Ez arra a kijelentésre viszi Salamont: „Jobb a halál napja a születés napjánál; jobb a gyásznap házába menni, mint a lakodalom házába, mivel az minden ember vége, az él pedig vegye ezt szívére.” (7. f. 1–2.) Továbbá kijelenti, hogy „meggy löttem az életet.”

Ez el zmények után így fejezi be Salamon a Prédikátor könyvét: „Örvendezz ifjú a te ifjúságodban, vidámítson meg szíved ifjúságod idejében, és járj a te szívednek utáiban és szemeid látásiban; de tudjad, hogy mindezekért Isten ítéletre visz!” A dolognak vége ez: „Az Istent féljed és parancsolatait írzd meg, mert ez az egész ember.” (12. f. 9.; 13. f. 13.)

Ez a befejezés szintén nem illik bele a Salamon vívódó, aggódó, kétked lelke és kijelentései által keltett hangulatba. A könyv telítve van kétellyel, daccal, lázongással, és most minden átmenet nélkül azt halljuk, hogy az élet lényege az istenfélelem és a parancsolat megtartása. A forrongó kitörésekhez, a keser pesszimizmushoz, a világfájdalmas borús hanghoz sehogy sem illik ez a befejezés. Ez a vég annyira ug-rászerű és nem természetes, hogy a radikális Biblia-kutatók a Prédikátor befejezésér l azt vallják, hogy ez nem a könyv szerzőjét l származik, hanem idegen kéz toldaléka, amelyet azzal a célzattal toldottak

bele, hogy a könyv a Biblia iratai közé beilleszthető legyen, és hangja ne keltsen megütközést.

Végül még van egy közös vonása a Prédikátornak és *Az ember tragédiájának*: a gyors menet, a lüktető tempó, amellyel egy-egy eszme felé haladnak, abból hamarosan kiábrándulva, az ellenkező gondolatra csapnak át, hogy abból is kijózanodva a harmadikért lelkesüljenek. Ily módon mindketten az ellentétek közt lelkesen haladva és belőlük gyorsan kiábrándulva érnek el az ugrásszerű, meglepő befejezéshez, amelyvel önmagukat kibékítik Isten gondviselésével, a családi élettel és saját lelkületükkel.

Kétségtelen, hogy *Az ember tragédiája* és a Prédikátor közt bizonyos szellemi érintkezés és lelki rokonság áll fenn, úgy hogy *Az ember tragédiájának* közepén, valamint a keret befejezésénél részben nem csupán Jób könyvének hatása, hanem a Prédikátornak sugalmazása is észlelhető.

A Bibliának a XV. színre gyakorolt külső hatását is néhány példával fogjuk itt bemutatni:

Lucifer nem tudja elviselni Ádám alázatos, bűnbánó beszédét, amelyet az Úrhoz intéz, midőn meghallja, hogy Éva anyának érzi magát; ezért először Ádám ellen támad, majd Éva boldogságát akarja néhány ürömcseppel megkeseríteni:

S te, d'erre asszony, mondd, mit kérkedel?

Évad Édenben is bűnnel fogamzott.

Az hoz földedre minden bűnt nyomort.

Majdnem szó szerint egyezik Zsolt. 51, 7. versével: „Íme, én *álmosságban fogantattam*, és az én anyám *bűnben melegített engem az méhében*.”

De Éva sem marad adós a felelettel. Bár eddig nem nagy fogékonyságot mutatott a teológiai viták és érvek iránt, ezúttal mégis így válaszol:

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik

Más a nyomorban, aki eltörli,

Testvériséget hozván a világra. –

Valószínűleg a megváltásra gondol, amely a keresztény egyház tanítása szerint az eredendő bűn eltörlését jelenti. Hogy Éva erre gondol, az voltaképp anakronizmus; mert nem álmodik, tehát nem is láthatja előre a későbbi évezredek eseményeit. De effajta költői műnél ilyesmi szinte elkerülhetetlen, mert Éva nem saját, hanem Madách agyával gondolkodik, és csupán Madách gondolatának a szócsöve. Ezért nehéz kettőjük gondolatát szétválasztani, és az anachronizmust elkerülni.

Lucifer nagy, haragos indulattal fordul erre Ádám ellen:

Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?

Fel a porból, állat.

Közben azonban megjelenik az Úr, és rászól Luciferre:

A porba, szellem!

El ttem nincsen nagyság.

Mindketten a Biblia szavával beszélnek. A por a Bibliában a mély lealázottság jelképe. Már láttuk, hogy Ádám is így szól az Úrhoz: „Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok”. Mintha csak Jób szavát hallanók: „Miért nem kegyelmezel meg az én vétkemnek, *holott immár szintén a porban fekszem?*” (7, 21.) Lucifer fenti szava pedig emlékeztet Ezs. 52., 2-re: „Serkenj fel, *kelj fel a porból*, ülj fel Jeruzsálem.” Az Úr szava pedig Ezs. 47, 1-nek a visszhangja: „*Szállj le és ülj a porba*, Babelnek szűz leánya.”

Az utolsó sor, hogy az Úr el ttem nincsen nagyság, szintén a Bibliából ered: „Nincsen, Uram, senki az istenek közt, mint te, *mert nagy vagy te, egyedül!... Nincsen hasonlatos tehozzád, Uram*, senki, *nagy vagy*, és nagy a te neved.” (Zsolt. 86, 8, 10.; Jer. 10, 6.)

Közben a költő színpadi utasítása így szól: „*Az ég megnyílik*: az Úr dicsőülten, angyaloktól környezve megjelen.” Ádám az Úr biztató felszólítására elmondja, mily rémes álmokképeket látott:

Uram! rettent *látások* gyötörtek...

A látás szó, látomás helyett, a Bibliára vall; a próféták gyakran használt kifejezése ez. Ezekiel 1. f. 1. versében a látást a megnyílt egekkel együtt megtaláljuk: „A Kabár folyóvíz mellett *megnyilatkoznak az egek*, és láték *isten látásokat*.” Hasonlóképpen olvashatjuk Ezsájás 1. f. 1. versében: Ezsájásnak, Ámoc fiának *látása*, melyet látott Júda és Jeruzsálem fel 1.”

Ádám most el adja gyötri kérdéseit:

Megy-é el bbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, *hogy trónodhoz közelgjen*,
Vagy, mint *malomnak barma, holtra fárad*,
[...]
Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelk tömeg? Világosíts fel,
[...]
mert ezen
Bizonytalanság *a pokol*. –

Ádám kérdése Jób vívódásához hasonló, amely abban a kérdésben csúcsosodik ki: Összhangban van-e az erény a jutalommal, valamint a bűn a büntetéssel? Szóval a teodicea. Az emberi nem haladását és emelkedését úgy fejezi ki a költő, hogy *Isten trónjához* (Ezs. 66, 1.) közelebb jut; ez a Biblia szólásmódja. Az emberi nem lealacsonyodását pedig a malomban végzett állati munkához hasonlítja. Ez is a Biblia szokásának felel meg. Tudjuk, hogy Sámson a filiszteusok a *malomban dolgoztatták*, hogy ezzel lealázzák és büntessék. (Bír. 16, 21.) Bábel leányának mély lealázását úgy fejezi ki a próféta, hogy azt mondja neki: „Szállj le, ülj a porba; *eredj a malomba*, és rölj tiszta lisztet.” (Ezs. 47, 1, 2.)

A harmadik kép, amelyet Ádám használ, szintén a Bibliára vall. Ádám ugyanis így szól: „*lelkem szür dik, Mint bor*, hogy végre, amidd n kitisztult, A földre öntsd, és béigya porond?” A kép Jób 32. f. 19. versére emlékeztet: „Íme *az én szívem* megszakad, *mint az újjborral töltött tömlő*, melyeknek szájuk nincsen nyitva.”

Ádám súlyos kérdéseire az Úr kitér választ ad, és a túlvilági hitnek örökkévalóságához utasítja. Ádámot azonban tovább gyötri a bizonytalanság, és azt kérdi:

De, óh, Uram! ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak *a helyes úton*?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

Az egész gondolatmenet, úgyszintén kifejezésmódja a bibliára vall. Hogy az ember megmaradhasson az egyenes úton, Isten segít, vezérl kezére van szüksége – ez a Biblia s r n ismétlődő gondolata. Ezsájás próféta is így szól az eltévelyedett fiúhoz: „Ez *amaz út, ezen járjatok*, mikor jobbra vagy balra elhajoltok.” (30, 21.) Ugyancsak a Péld. 3. f. 6. versében olvassuk: „Minden utaidban ismerd meg t (Istent) és *igazgatja utaidat*.”

Ádám kérdésére az Úr saját szívének sugallatához utasítja; ha pedig ez az „égi szó” elnémulna, akkor a „gyöngyöző tisztább lelk lete [...] Meghallja azt”. Ez Salamon felfogására emlékeztet, aki a n r l így vélekedik: „Bízok ahhoz az férjének lelke... és jóval illeti és nem gonosszal az életének minden napjaiban... az férje dicséri t, mondván: Sok asszony munkálkodott serénységgel, te pedig meghaladod mindazokat! Csalárd a kedvesség, hiábavaló a szépség, amely asszony féli az Urat, az szerez dicséretet magának.” (Péld. 31. f. 11, 12, 28–30.)

Erre fölzendül az angyalok kara és vallásbölcseleti hangon dics íti a szabad akaratot:

Szabadon b n és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, *hogy felettünk*
Pajzsul áll Isten kegyelme.

Így szól Istenr l a zoltárköltő is: „*Áldott legyen az Úr*, én jölte-v m, oltalmazóm... *én pajzsom, kihez folyamodom*.” (114, 1–2.)

Továbbá: „*Az én pajzsom az Isten, ki megszabadítja az igazszív embereket.*” (7, 11.)

Az ember tragédiája záró szava és végső buzdítása az Úrnak Ádámmal intézett szövege:

„*Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!*” – a Bibliából ered.

Már a kifejezés módja is a Bibliára vall. Ugyanis a Biblia, ha valamely cselekvést erősítve vagy fokozva akar kifejezni, akkor az igét kettőzve használja. Így M. V. k. 4. f. 26. versében olvashatjuk: „Bizonyosságul hívom ti ellenetek e mai napon a mennyet és a földet, hogy hamarsággal *elveszvéen elvesztek* a földről.” Vagy a 7. f. 26. versében: „Annakokáért be se vigyed a te házádba azt az utálatosságot, hanem *átkozván átkozzad* és *utálván utáljad* azt: mert átkozott.” Úgyszintén a 18. versben: „Ne félj tőlük, hanem *emlékezve emlékezz* meg róla, mit cselekedett légyen a te Urad Istened.” Vagy M. II. k. 22. f. 23. verse: „Ha pedig *nyomorítván megnyomorgatod* (mert ha énhozzám *kiáltván kiált, meghallgatván meghallgatom* annak kiáltását)”. Ez a Bibliának, illetve a héber nyelvnek állandó, megszokott kifejezésmódja, olyannyira, hogy e most idézett egyetlen fejezetben még négy ízben találunk kettőzött formát: „*Fizetvén megfizesse* a kárt, ki a tüzet támasztotta.” (6. v.) „Hogyha *ellopván ellopták* tőle a marhát, megfizessen az urának.” (12. v.) „Ha vadaktól *szaggattatván szaggattatott* el, hozza annak valami részét bizonyosságul.” (13. v.) „Valaki... vétkezendik, *meghalván meghaljon.*” (19. v.)

Ezeket a példákat tetszés szerint lehetne szaporítani, mert alig van a Bibliának fejezete, ahol ilyen kettőzött kifejezés ne fordulna elő.

Madách egyébként is kedveli e kettőzött formát, amit bibliai hatásnak tulajdonítok. Így a londoni jelenetben így szól a zenész: „végtelen kín / Ezt húzni napról napra, s *nézve nézni*, / Miként mulatnak kurjongatva rajta” (XI. szín).

Vagy a XIII. színben a föld szellemének szava: „S jegecül tán, mi titen *n ve n*.” Ugyanígy olvassuk *A hódító* c. versében: „sok vitéznek csordul drága vére, / Míg a király várából *nézve nézte*. –”

De nemcsak a kifejezés módja, hanem a tartalma is a Bibliára emlékeztet. A mondat első része Micha 6. f. 8. versére üt: „*Oh ember, megmondotta* neked *az Isten*, mi légyen a jó, és mit kíván az Úr tőled.” A

második része pedig Ezs. 26. f. 4. versére vall: „*Bízatok az Úrban* mindörökké.” Úgyszintén a Péld. 3. f. 5. versére: „*Bízzál az Úrban* teljes szíveddel.”

Végezetül még egy megjegyzést a mű sorsáról.

*Az ember tragédiája*nak sorsa teljesen elüt Madách többi írásaitól. Egyéb művei nem tudtak elterjedni, és a közönség szívéhez hatolni. Verseit nem olvasták, nem szavalták, még a legszebbeket sem, mint a *Dalforrás* vagy *A halál költészete* című költeményeinek nagy része nem is jelenhetett meg; száz verse még mai napig is kiadatlan. A közönség szinte makacs közömbösséget tanúsított Madách egyéb írásai iránt.

Mi ennek az oka?

A bírálók leginkább két körülményben látják e jelenség okát. Először, mert Madách a gondolköltészet képviselője, és a magyar közönség az effajta költészet nehéz eszméi iránt sohasem tudott felmelegedni. Másodszor, mert Madách nyelve oly nehézkes és érdes, és annyira híjjával van minden lendületnek és zengzetességnek, hogy eszméi ez okból sem tudtak népszerűekké lenni.

De *Az ember tragédiája* kivétel. A legolvasottabb magyar könyvek közé tartozik. Sokféle és szebbnél szebb, de megolcsóbbnál olcsóbb kiadásban is meg tudott jelenni. Elterjedtsége és népszerűsége még folyton növekszik. A színpadon is valóságos másodvirágzásnak indul.

Mi ennek az oka? *Az ember tragédiája* is a gondolköltészet körébe tartozik, és bár nemes és fennkölt, de mégis súlyos és nem könnyen érthető eszméket hirdet; nyelve pedig még Ara János simítása után sem elég könnyed és zengzetes. És mégis elterjedtsége itthon is, a külföldön is rendkívüli.

Mi ennek az oka? Alexander azt mondja: „Van valami a tárgyban, a terv nagyszerűségében és eredetiségében, a jelenetek rohanásában, ami az átlagos közönség figyelmét is megragadja, elméjét izgatja és foglalkoztatja, és a nagyság sejtésével eltölti.”

Ez igaz; de nem elegendő a rendkívüli és példátlan elterjedtségnek és népszerűségnek magyarázatára.

Úgy hiszem, ennek fő oka abban keresendő, hogy mindenki úgy szólván egyénileg hozzákapcsolódik a műhöz, mindenki megtalálja

IV.

benne azt, ami t érdekl. A gondolkodó olvasó vagy néz talál benne bölcselkedést, mélyen szántó eszméket, az élet legsúlyosabb kérdéseinek fejtegetését; a költ i lelkiület talál benne poétikus részleteket; a pesszimista hall komor, borongós hangulatokról, lelki vívódásról és világfájdalomról; az optimista pedig életigenlést, az élet küzdelmeire való örömteljes bátorítást. A hitetlen hallja a kételkedés, a tagadás, a dac kemény kifakadásait; a hív pedig az Isten akaratában való megnyugvás szelíd szavait. A n gy löl hallja a n i h ség és tisztaság leszólását, a szerelem megvásárolhatóságát; a családi élet kedvel je pedig hall önfeláldozó anyáról, odaadó, sírig tartó h ségr l. Az egyszer , átlagos ember pedig látja a megragadó képek sorozatát, az érdekesebbnél érdekesebb történeti alakok és jelenetek kaleidoszkópszerű változását.

Mindenki talál benne olyasmit, ami t megragadja és egyénileg érdekl.

De ezenkívül még valamit lát és hall, ami még jobban fölfigyelteti, odakapcsolja és leköti. Lát és hall ifjúkori, kedves emlékeket, amik egyenesen lebilincselik. Ki nem hall szívesen az Éden kertjér l, a tudás fájáról, a mennyek országáról, angyalokról, a csábító kígyóról – mindezekhez gyermekkorunk legszebb emlékei f z dnek. Már százszor hallottunk róluk iskolában, templomban, regékben, könyvekben, és ha még egyszer halljuk, mindig újra meg újra kedves, régi ismer seinket köszöntjük ezekben a bibliai alakokban, amelyek, nézetem szerint, lényegesen hozzájárultak *Az ember tragédiájá*nak népszerűsítéséhez és elterjesztéséhez.

Mózes

Madách ötfelvonásos tragédiának jelzi e darabját; de a bírálók: Bérczy Károly, Gyulai Pál, Palágyi Menyhért, Alexander Bernát és Voinovich Géza egyértelm en azt vallják, hogy nem tragédia, még csak nem is igazi dráma, hanem nagyrészt drámai formába öntött elbeszélés. Van ebben sok igazság. De viszont az is igaz, hogy ennek némileg a Biblia az oka. Ugyanis Madách el tt két út állt nyitva: vagy követi a Bibliát, de akkor ennek szerteágazó eseményei, számtalan epizódja, a drámai formát szétfeszít széles elbeszélései, úgyszintén h sének semmiképp sem tragikus sorsa – mindmegannyi zátony, amelyen a költ hajótörést szenvedhet; vagy pedig gyökeresen megváltoztatja a Biblia eseményeit, jellemeit és cselekvényeit, de akkor az a veszély fenyegeti, hogy évezredek óta megállapodott, köztudatban él eseményekkel és jellemeikkel kerül ellentétbe, ami színpadi m nél minden hatást le tud rontani. Madách az els utat választotta, és a zátonyokat nem tudta mind elkerülni. Van, amit elkerült. Így az els felvonás, nem tekintve a belészorított elbeszéléseket, jól sikerült. Az expozíció ügyesen meg van bogozva, az összeütközés a zsidó érzés és az egyiptomi nevelés közt Mózes lelkében jól el van készítve, lélektanilag teljesen meg van okolva; azonban ahelyett, hogy ez a darab gerincévé és hajtó erejévé fejl dött volna, mindinkább háttérbe szorult és elhomályosodott. A költ a Biblia csábításainak nem tudott ellenállni, hanem epikai lidércfények után indulva, a bibliai elbeszélések és epizódok útveszt jébe tévedt. Már a második felvonásban elterel dik a figyelem a f cselekményr l, Mózes összeütközésér l; a költ a h st újabb összeütközésbe, feleségével való ellentétbe sodorja bele. A harmadik és negyedik felvonás pedig Mózes háttérbe szorítja; a zsidó nép nyomul el re, és az aranyborjú készítésével, lázongásaival, erkölcsi eltévelyedéseivel, amik ellen Mózes kemény, de medd küzdelmet folytat, kerül a figyelem középpontjába. Az ötödik felvonás pedig – hol van már Mózes összeütközése és lelki tusája! – Mózes búcsúját és halálát állítja elénk. Megható képek, de

minden drámai avagy tragikai hatás nélkül valók. Mózes a halál küszöbén 120 éves ugyan, de sem testben, sem lélekben nincs megtörve. Nem mehet ugyan be az ígéret földjére, de nyugodtan és megadással hal meg, megbékélve Istennel, sorsával és Izráel népének jövőjével.

Szóval Mózes bibliai alakja nem alkalmas a tragikus hős szerepére.

Els felvonás

Az egyiptomi papok iskolájában nevelkedett Mózeset mint ifjút meghívja Fáraó az ország tanácsába, ahol éppen Egyiptom égető ügye, a zsidókérdés van napirenden. A származását nem ismeri Mózes a mindjobban elhatalmasodó zsidóság ellen kíméletlen, szigorú rendszabályokat sürget. Erre dajkája, Jokhebed, nehogy Mózes saját testvéreinek hóhérvá válják, felfedi el tte származásának féltve őrzött titkát. Mózes megrendül a döbbenetes valóságtól, és harcra kél benne a kötelesség parancsa a természet törvényével.

Míndez inkább Madách egyéni invenciója, a Biblia mit sem tud róla. Csupán néhány indítékot vesz át Madách a Bibliából. Így Mózes szemére veti az egyiptomi országlárnak, hogy a zsidók elleni politikájában elbújít „Vénasszonyok mögé, *bábákra bízva, Hogy fojtsanak meg minden kisdédet...* De elhivéd *a bábaasszonyoknak, Hogy a zsidó n nem szorul segítségre, Különb, er sebb más hölgyek felett.*” Ez Mózes II. k. 1. f. 15–19-ből van átvéve. Áronnak pedig szemére lobbantja, hogy a zsidó nép „Vágyó imával külveszélyt óhajt, Hogy ellenségink zászlajához álljon.” Ez pedig Mózes II. k. 1. f. 10-ből ered.

Jokhebed megkapó szavakkal ecseteli Mózes előtt, miképp mentette meg életét, hogyan örködött fölötte, dajkálta és nevelte:

Azon szörny napokban, amid n
A gyilkos lakott Nilus sötét vizében,
Halál várt minden újszülött zsidóra,
[...]
Akkor szülélek búra és örömré.
Elitkoláltak három hónapig

[...]

*S mesterséggel készíték kis tobozt,
Ágyat veték ürébe, *bétevélek,*
S a nád közé helyezélek gondosan,
Hová fűrödni járt a hercegasszony, –*

[...]

*S mid n megleltek és dajkát kerestek,
Ott voltam én, – hogy akit mint anya
Nem csókolhattam, dajkaként öleljek.*

Ki-kiráismerhet Mózes II. k. 2. f. 1–10. verseire, azzal a csekély különbséggel, hogy nem maga Jokhebed vigyázott a Nílus partjánál, hanem húga; de erre a változtatásra szüksége volt Madáchnak, részben az egyénítés miatt, részben azért, hogy ezzel jobban felkeltse Mózesben a forró szeretetet a most megtaláltanya iránt.

Az anyai hárség és ragaszkodás megindítja Mózes fogékony szívét, és kész testvérei mellé állni, ha érdemesek rá, ha fölrázhatók aléltáságukból és szolgaságukból. Anyja unszolására kimegy Gósen földjére, hogy a helyszínen meggyőzést szerezzen Izráel népének helyzetéről.

A most következő események javarészt a Biblia talaján játszódnak, de közbe vannak hintve a költő elgondolásának egyéni virágai is.

Miután Gósen földjén Mózes meggyőzést népének szenvedéseiről, megsarcoltatásáról és saját névére, Máriának a királyi tisztartó által való borzalmas meggyalázásáról, leszúrja a tisztartót, testvérei pártjára áll, és a tisztartó megölése miatt elmenekül Egyiptomból.

Mózes II. k. 2. f. 11–16. elbeszéléséből ered, hogy Mózes kimegy testvérei közé, látja nehéz munkájukat, és tanúja lesz, amint egy egyiptomi férfi bántalmaz egy hébert, ezért agyonüti az egyiptomit, és a gyilkosság miatt kénytelen Midjánba menekülni.

Madách is felhasználja ezeket a bibliai részleteket, de költői céljai szerint módosítva és megtoldva.

Mózes a leszúrt tisztartóra vonatkozólag ezt a parancsot adja: „Most vigyétek e gonoszt, / *S hogy meg ne sejtsék, ássátok homokba.*”

Szakasztott úgy történik a tisztartó megölése Mózes keze által, valamint eltemetése, mint ahogyan a Bibliában olvassuk: „Mózes

felnt, és kiment testvéreihez, és látta terhes munkájukat, és látta, hogy *senki sincs ott*, és agyonütötte az egyiptomit *és eltemette a homokba*.” (M. II. k. 2., 11–12.)

A hozzáf z d epizód is teljesen a Bibliára vall. Ugyanis Ábirám és Káleb perlekedve jönnek, és Áron ítéletét kívánják peres ügyük eldöntésére. Mózes békés egyezsre szólítja fel Ábirámot, amire ez felfortyan, és így válaszol: „*Előljáróul, mondd, ki küldte hozzánk, / Ki tett sáfárul téged* birtokomba, / Hogy ily fennen szólsz?”

A Biblia pedig így folytatja Mózes r l szóló elbeszélését: „És kiment a második napon és íme, két héber férfi civakodik; így szólt a vétkehez: »Miért ütöd felebarátodat?« Ez így válaszolt: »*Ki tett téged előljáró férfiuá és sáfárrá fölöttünk?*»” (U. o. 13. v.)

Ábirám nem akar békés egyezséget, hanem a törvény alkalmazását követeli. Erre Mózes így válaszol neki: „Van-e más törvény, mint hogy Izrael / Testvér legyen... nem ront-é eléggé / Az idegen, hogy gyermek gyermek ellen / Ármányt sz ...?”

Mózes feleletéb l bibliai szellem árad felénk: „*Mind az Izrael legyen kezes egyik a másikért*.” Úgyszintén Máleáchi prófétáé: „Hiszen egy atyánk van mindnyájunknak, egy Isten teremtett bennünket, *miért ármánykodnék ki-ki a testvére ellen?*” (Mal. 2., 20. v. és Szifra III. 26., 38-hoz és Sebuot 39a.) Ábirám látva Mózes hajthatatlanságát, személyes élt ad szavainak, és elárulja, hogy tanúja volt a tisztartó megöletésének: „De gondoskodhatol inkább magadról, / Hogyan felelsz a tisztartó fel l... A dombtet r l láttuk...” Mózes látja, hogy a gyilkosság fel van fedezve, kész az elhatározása: „Üldözni fognak, futnom kell tehát. / Kibujdosom... Majd Midianban...”

A Biblia így folytatja a civakodó héber férfiúnak Mózeshez intézett szavait: „Engemet is agyon akarsz-e ütni, amint az egyiptomit agyonütötted?” Majd így folytatja M. II. k. 2., 14–15. verse az lebeszélést: „Mózes megjijedt és szólt: »Bizony kitudódott a dolog.« Fáraó meghallotta a dologot, és Mózes megöletésére törekedett. Mózes azonban elmenekült Fáraó el l és Midján országába telepedett.”

A költ nek szüksége van arra, hogy Mózesben felköltse népe iránt szánalmát és könyörületét, ezért bemutatja, amint az egyiptomi poroszlók megsarcolják és kirabolják a zsidókat; de arra is szüksége van, hogy

fölbressze benne az egyiptomi uralom ellen a fölháborodást és elkeseledést, ezért bemutatja, mint dühöng Fáraó tisztartója poroszlóival együtt Mózes testvérenek, Áronnak házában, és mint követ el er szakot n vérén, Márián, aki nem más, mint a bibliai Mirjám. Mária, Hur jegyese: a Bibliában igen keveset szerepel, és majdnem egészen Madách leleménye: lelki megrázkódtatásában elveszti egyensúlyát, és félig rült, félig megszállott lelk prófétan lesz. „Bel le fog *tűzes nyelvvel beszélni* (Isten)” – így jellemzi t a költ az Apost. csel. II. f. 3. v-nek szavával. A kétségbeesés pillanatában pedig Mária így kiált föl: „Óh mért hagyál el Isten.” Ez nem egyéb, mint Zsolt. 22., 2. szava: „Eli, Eli, lama azabtani”; innen Máté 27. f. 46. v-be ment át, de már az akkor szokásos arameus nyelven: „Eli, eli, lama sabaktani.”

Mária végs kétségbeesésében már-már meg akar halni, de Hur nyugtatni próbálja. Erre Mária így fakad ki: „Mit Mária! / Volt egykor egy lány, akit így neveztek, – / Szerette Húr, – de vége – vége – vége”. Hur így válaszol neki: „Most is szeret *s meg fog szentelni lány*, / ...Isten számolyánál. / J jj Mária, j jj! én *leszek papod*.” Mózes itt közbeszól: „Ne nyúlj hozzá Húr! látod, hogy meg rült. / Istennek lelke *felszentelte l*” Aki e sorokat írta, kell, hogy ismerte légyen a Talmudot, illet leg a Talmudon alapuló zsidó vallásos hagyományt. Mert ha a férfi feleségül vesz egy n t, akkor *megszenteli*, és az esketési szertartást a férfi a Talmud szerint *pap gyanánt* maga is elvégezheti, és e szertartás neve *megszentelés* (Kidusin).

Csakis a Talmud alapján érthetjük meg teljesen Hur vigasztaló és Mózes közbevetett szavait.

Hur a Biblia tanúsága szerint (Kron. I. k. 2., 19.) Kálebnek volt a fia; Káleb pedig a talmudi hagyomány szerint (Szota 11. b.) Mirjámnak volt a férje, és Hur voltaképp Mirjámnak nem a jegyese, hanem a fia volt. Madách azonban bátran élhetett e költ i szabadsággal, mert Hur és Mirjám családi kapcsolata és hovatartozandósága nem élt és ma sem él annyira a köztudatban, hogy ne lehetett volna rajta változtatni.

Az I. felvonás azzal végz dik, hogy Mózes szívvel-lélekkel testvérei mellé áll, és Izrael f embereivel megállapodik, hogy mihelyt elérkettnek látják a fölszabadulás idejét, keressék t fel Midján országában.

Második felvonás

Mózes Midjában a Hóreb-hegy tövében egy kút mellett őrzi a nyáját, és epedve gondol a távoli hazára, várva testvérei üzenetét. Neje, Cipóra, az estebédet hozza neki, és enyelegve emlékezteti arra az időre, amikor a kútnál megvédte őt és nővéreit a pásztorok bántalmaitól, majd követte őt a szülői házába, ahol bátyja, Jetró, a főpap, feleségül adta hozzá.

Ez a kútjelenet, amelyet Madách elbeszélés gyanánt a párbeszédbe beleszól, M. II. k. 2. f. 16–22. verseiben is van merítve.

Cipóra folytatólag elbeszéli, hogy három idegen férfi érkezett házukba, akik Mózeset keresik. „...Most siess, siess, – / S vezesd hozzám az idegeneket” – szólta Mózes, és Cipóra eltávozik. Erre Mózes látomást lát, és fölkiált:

De hah, mi ez? – *egy csipket kigyúlt* –

Lobogva ég és mégis ép marad –

[...]

Le a sarokkal! – itt szent hely vagyok.

[...]

Jehova! Ábrahám nagy Istene,

Hahogy te vagy, ki el lángmezt vevéd fel,

Megengedvén, hogy *szolgád rád tekintsen,*

Engedd, hogy értsem is parancsodat...”

Erre az Úr megszólal: „Mózes, kelj fel, s kövesd testvéridet. / Szabadítóját várja Izrael, / S bilincseit letörni vagy hivatva.”

De Mózes szabódik, gyengének tartja magát, gyarlónak szavát, és nem hiszi, hogy hitelt adnak neki Egyiptomban, ha azt mondja, hogy Isten küldte. De az Úr megnyugtatója: „Karod erős lesz és nyelved hatalmas, / Ha én leszek veled, meg az igazság.” Erre Mózes enged Isten parancsának.

Az ég, de el nem hamvadó csipkebokor látomása, amelyet a Biblia jóval hatásosabban és plasztikusabban jelenetesz, mint Madách, úgyszintén a hozzá fűződő párbeszéd Mózes és Isten között – M. II. k. 3. f. 1–12. verseiben is származik.

Eközben a zsidó nép küldöttei, Áron, Hur és Józsué, megérkeznek. Mózes első szava hozzájuk ez: „*Hát jó anyám*, hogyan van, él-e még?” Ez élénken emlékeztet arra a jelenetre, midőn József az Egyiptomba érkezett testvérei előtt megismerteti magát, és első kérdése hozzájuk: „*Hát atyám él-e még?*” M. I. k. 45. 3.

A küldöttek elmondják a hazáról hozott híreket, többek között azt, hogy Fáraó, aki Mózeset üldözte, már sírba szállt. Ez M. II. 4. 19-nek felel meg.

Majd tanácskoznak, hogy mi módon szabadítsák ki a zsidó népet Fáraó kezei közül. Mózes azt ajánlja: „Kérünk három napot, / Hogy a pusztán imádjuk Istenünket. / Ha kint leszünk, könnyen továbbszökünk.” Ez megfelel M. II. k. 5. f. 1–3. versének.

Közben Jetró és Cipóra kisfiával, Gerzónnal odaérkeznek. Cipóra növekvő nyugtalansággal és izgalommal látja Mózes elhidegülését és távozási szándékát. Mózes ezt nem is titkolja. Az ég csipkebokor látomása után már így szól:

Szétépek minden drága kötelet,

Mi éltémhez vonz, gyöngévé tehet.

Ne érintsen már többé nőt a jék

Ne kéjeltessen gyermekmosoly, –

Nincs nőt, nincs gyermekem, nincs otthonom, –

Te egyedül csak harcok Istene.

Felesége, Cipóra, ezt mindjárt megérzi, és szemrehányással illeti:

Hogyan! kerülsz, – rejt zöl-é el ttem,

Mint hogyha *félnéd nőt dnek csókjait?* –

[...]

Oh Mózesem! *térj újra Ciporádhoz.*

[...]

úgy hát jött kis fiam,

Látod *nem kellünk már többé atyádnak* –

Utóbb a IV. felvonásban, mid n Mózes már táborba szállt, Cipóra felkeresi, ott is Mózes elhidegülését kénytelen tapasztalni. Emiatt atyjának panaszkodik. Jetró így válaszol neki:

D re n ! *ez végzete*
A próféták nevének

Madáchtot ez a gondolat annyira megragadja, hogy átviszi Mózes szolgájára, Józsuéra is, aki hivatva lesz egykor urának és mesterének örökébe lépni. Józsué ugyanis magánál tart egy rabn t, akit a Moáb ellen viselt hadjáratban zsákmányolt magának: Amrát. Mid n Mózes ezt a leányt megpillantja Józsué sátrában és látja, amint enyeleg urával, komoly intelemmel fordul hozzá, hogy *a prófétának el kell a n t l különöndnie*: „Kit a végzetnek érintett keze, / Annak szeretni nem szabad, fiam.” Ezt Józsué meg is szívleli; Amrának, mielőtt az ígéret földjén dönt ütközetbe bocsátkoznának, visszaadja szabadságát, és hazaküldi népéhez.

Minderr l mit sem tud a Biblia. Ellenkez leg. Mózes hitvesét és fiait számárra tette, és magával vitte Egyiptomba. (M. II. k. 4. 20.) De annál többet tudnak róla a rabbinikus források. A Talmudban és a Midrásban gyakran vissza-visszatér az a gondolat, hogy Mózes attól az id - ponttól kezdve, amid n Isten megjelent neki az ég csipkebokorban, és tudatta vele elhivatását, többé feleségét nem érintette, és prófétai hivatásának tudatában t le teljesen távol tartotta magát.

Ezt a többféle változatban el forduló gondolatot megtalálhatjuk Szifre M. IV. k. 12. f. 1. és 8. verseihez, továbbá Jebámot 62*a*, valamint Sabbat 87*a*, Peszáchim 87*b*, Ábot di R. Nátán 2. f., Denter, Rabba 34., 10. verséhez, végül Jalkut 738. §. „Honnan tudta Mirjám – így hangzik a kérdés –, hogy *Mózes elkülönítette magát a nemi életre vonatkozólag a feleségét l*? Úgy, hogy észrevette, hogy Cipóra nem ékesíti magát n i cicomával. Erre így szólt hozzá: »Mi van veled, hogy nem díszítéd magad a n k cicomájával?« Erre imígy válaszolt: »A te testvéred (Mózes) nem vet erre ügyet.« Innen tudta meg Mirjám a dolgot...»

Rabbi Nátán így fejtegeti: „Mirjám ott állt Cipóra mellett abban az órában, amikor Eldád és Medád mint próféták léptek föl a táborban, és

egy ifjú odaszaladt Mózeshez, és ezt hírül vitte neki. Cipóra így szólt: »*Jaj Eldád és Medád feleségeinek!*« Ekkor tudta meg Mirjám a dolgot...»

Rabba Abba bar Kahana mondotta: „Mid n a 70 férfit megválasztották (a legfels tanácsadó testületbe), egész Izráel fényes kivilágítást rendezett tiszteletükre, és mindenki örvendezett velük. Mirjám, látva a kivilágítást, megkérdezte Cipórától a jelent ségét. Cipóra megmagyarázta neki. Ekkor Mirjám így szólt: »Milyen boldogok eme férfiak hitvesei, láthatják, hogy férjeik milyen hatalmas méltóságra emelkedtek.« Cipóra azonban így válaszolt: »*Jaj nekik, mert ezentúl férjeikkel többé nem érintkezhetnek, és ett l a naptól fogva medd k maradnak.*« Erre Mirjám így szólt: »Honnan tudod ezt?« Cipóra így válaszolt: »Testvéredet l, mert *attól az órától fogva, hogy Isten szelleme megszállta és beszélt vele, nem ismeri többé az nyoszolyáját.*«

Mirjám ezt hallván, elment Áronhoz és elmondta neki. Erre mindketten megszólták Mózeset mondván: »Hát csak Mózesrel beszél az Isten, hiszen velünk is beszél« (M. IV. k. 12. f. 2.). »Hiszen az satyákkal is beszélt a Legszentebb – dicsértessék –, és ezek mégsem különítettek el magukat hitveseikt l. Hiszen mivelünk is beszélt, és mi sem különítettük el magunkat...«

„M. II. k. 19. f. 1. verse szerint Mózes (a kinyilatkoztatás el tt) így szólt a néphez: »Legyetek készen, három napra ne közeledjete aszszonyhoz.«»

Erre Rabbi Nátán a következőket jegyzi meg: „Nem úgy mondta meg Mózes, az igazságos, a parancsot Izráelnek, amint Isten rendelte (Isten ugyanis csak két napot rendelt), hanem egy nappal megtoldotta azt saját elhatározásából, mert azt vélte, hátha valaki a harmadik napon közeledik nejehez... azért megtoldotta, hogy tiszták legyenek, és Izráel tisztán vegye át a Tórát a Szináj hegyén... *Mózes maga pedig elkülönítette magát nejét l*, mert így gondolkodott: Íme, Izráel csak pillanatyira szentelte meg magát, és csupán arra volt rendelve, hogy a Tízparancsot vegye át a Szináj hegyén, és Isten mégis azt mondta nekem: »Menj a néphez, és szenteld meg ma és holnap«; – én pedig, aki napról napra erre vagyok hivatva, s t minden órában is, és nem tudhatom,

hogy mikor beszél velem, nappal-e, éjjel-e: mennyivel inkább kell magamat elkülönítenem az asszonytól!”

„Rabbi Jehuda, Batria fia, úgy vélekedik, hogy *Mózes azért különödött el az asszonytól, mert Isten maga rendelte ezt neki*, amint írva van M. IV. k. 12. f. 7., 8. verseiben. »Nem ilyen az én szolgálóm, Mózes... szájról szájra beszélek én vele. Megparancsoltam neki: különödj el a n t l, és elkülönödött.«”

„Mások pedig M. V. k. 5. f. 27. és 28. verseivel magyarázzák ezt. Isten, miután a Tízparancsolat frigyablait átadta Mózesnek, így szólt hozzá: »Menj, mondd meg nekik (Izrael fiainak), térjenek haza sátraikba (azaz: asszonyaikhoz); te pedig maradj itt Én mellettem.« *És erre Mózes elkülönödött feleségét l.*”

Isten azt mondta Hósea prófétának, hogy vegyen el egy asszonyt... feleségül. Hósea ezt megtette, és az asszony szült neki két fiút és egy leányt (Hós. 1. 2–9.)

Ehhez a Talmud a következő megjegyzést f zi: „Miután két fia és egy leánya született, így szólt Isten Hóseához: *Miért nem tanultál a te mesteredt l, Mózeset l? Míhelyt én beszéltem hozzá, elkülönödött a feleségét l*, te is különítsd el magadat t le! Erre így válaszolt Hósea: Világnak ura! Nekem gyermekeim vannak t le, ezért nem tudok t le elválni.”

Bizonyos, hogy Madách ezt a gondolatot, a Mózes és Cipóra közötti viszonyhoz való indítékot, az itt ismertett rabbinikus források egyikéb l vette, hihet leg valamely német fordítás vagy átdolgozás, avagy valamely antológia közvetítésével, amelyek a XIX. század első felében már eléggé el voltak terjedve, és Madách számára könnyen hozzáférhető k voltak.

De nézzük tovább a II. felvonás fejleményeit. Cipóra minden rábeszél tehetségét fölhasználja, hogy Mózeset visszatartsa és lebeszélje, hogy a zsidó nép küldötteivel el ne menjen. „Ne nézz fel e szivtelen férfiakra / – így fordul Mózeshez – *Szemök megígéz mint a baziliszka*.” Ez élénken emlékeztet Jeremiás 8. f. 17. versére: „Küldök ti reátok mérges *baziliskus kígyókat*, kik ellen semmi varázslás nem használ.”

Mózes ingadozik, de végül gy z benne az elhivatás, és távozik a küldöttekkel Egyiptomba.

Egyiptomban a zsidó nép zúgolódik nagy nyomorúsága, elnyomatása és lealázottsága miatt. Mózes és Áron nem tudják a nép számára a háromnapos szabadságot a pusztában való áldozásra kivívni. Ellenkezeleg. Közbelépésüknek az lett a keserves eredménye, hogy robotmunkájuk és sarcuk megduplázódott. „Mivel még oly kevés a szolgamunka, / Mely Izrael népére vettetett, / *Hogy Istenének is három napot! Henyélve kíván a pusztán ajánlani*” – mondja Fáraó a Biblia szavával. (M. II. k. 5. f. 7–8.)

A nép elkeseredése egyre növekszik. Dátán még tüzei és lázítja ket Mózes ellen. „Lemondhatunk most *a husos fazékról*, / S éhezve, rongyos koldúsok gyanánt / Dicsérhetjük, ha tetszik – Istenünket.” – mondja Dátán M. II. k. 16. f. 3. versének kifejezésével.

Abirám még fokozza beszédével a nép szilaj indulatát, és kiadja a jelszót: le kell ütni Mózeset! A nép ráüvölti: „*Kövezzük t meg.*”

Ez a jelenet élénken emlékeztet a Refidimnél végbement lázongásra, mid n Izrael ivóvíz miatt zúgolódik Mózes ellen, mondván: „Miért hoztál ki minket Egyiptomból, hogy megölj engem, gyermekeimet és barmaimat szomjúság által? – És kiálta Mózes az Úrhoz, mondván: Mit cselekedjem e néppel? *Kevés híja és megköveznek engem.*” (M. II. k. 17. f. 3–4.)

Erre Mózes kitárja keblét és azt mondja, hogy aki követ dob reá, az Istent találja el, mert t Isten küldötte. A megváltás órája pedig rövidesen ütni fog. De a szabadságra méltóvá kell lenniök összetartás és bátorság által.

Majd a nép kishit ségét ostorozza, és ily szavakkal iparkodik bátorságot önteni szívébe:

Mindenki érzi *Istennek kezét*,
Csak Fáraó dacol. – Ki tudja, hátha
Nem voltunk még elég tiszták el tte,
Lángokba kell, hogy vessen, mint az ércet,
S kíválják a haszontalan salak.
Vagy Fáraónak nem volt még betelve
B mmérlege, hogy az örök igazság
Kimondja: *száraz e fá, t zre véle.*

Csupa bibliai gondolat, bibliai szavakkal kifejezve. Isten hatalmát és súlyos büntetését a Biblia állandóan Isten kezével fejezi ki: „Vajon megrövidült-e *Istennek keze?* – kérdi M. IV. k. 11. f. 23. verse: Jób pedig így panaszkodik: „*Istennek keze*vert meg engem.” (19, 21.)

A megtisztítás folyamatát a Biblia is az ércolvasztás képével szokta kifejezni: „És feléd fordítom *kezemet*, és *kiolvasztom mint lúggal salakodat*, és eltávolítom minden ónodat.” (Ezs. 1. 24.) Úgyszintén Zsolt. 119. 119.: „*Mint a salakot*, azonképp elveted e föld minden istentelemit.”

A b nmérlegr l szól Dániel 5., 27.: „*Megméréttél a mérlegben* és könny nek találtattál.”

Az örök igazság ítéletének mintáját pedig Ezek. 21. f. 3. versében találhatjuk meg: „Így szól az Úr... *én tüzet gyújtok benned, és az megemészt benned... minden száradt fát*, nem alszik el.” Máté 7. f. 19. is öszszecsendül vele: „Valamely fa nem terem jó gyümölcsöt, kivágattatik és a *t zre vettetik*”

Ezalatt Hur az összetört, fél rült Máriát vezeti, aki bosszúért kiált Fáraó ellen; Mózes reámutat: „Oh népem! e kép szolgaságodé.” Ez a jelenet annyira megindítja az imént kövezni akaró szeszélyes népet, hogy Máriával együtt bosszút kiált, és Mózeset felszólítja, hogy vezesse ket.

A szín most változik. Mózes házában vagyunk; Jakhobed, Áron, Mária, Hur, Józsué és Káleb veszik körül, s már készül dnek a fölszabadulásra. Mózes megadja utolsó rendelkezéseit, és így szól:

Ez éjjel még elj *Aszasziel*,
A rém-angyal s e földön átrepülve
Megfojt mindent, mi csak *els szülött*.
E végcsapásra *Pháraó megindul*,
És elbocsájtja Izraelt, hogy a
Pusztán kérlelje meg ura haragját,
Mely országán oly súlyosan feküdt. –
[...]
Egy-egy bárányt öljön minden családf,
S annak vérével minden oly küszöb
Be legyen festve, hol zsidó lakik.

Az lesz *jelé Ia* megismerésnek.
Magát a *bárányt* minden h család
Elköltse estebéd l, – *ámde állva*, –
Vándor *bottal kezében*, – ágyba senki,
[...]
Hogy amid n kopognak ajtaján,
S a kürt megszólal, – indulhasson útra. –

Ez nem más, mint Mózes II. k. 11. f. 4–5. és 12. f. 7–12. verseinek leírása. Csak abban tér el Madách a Bibliától, hogy Isten helyett Aszasziel rémangyalt szerepelteti.

Miért teszi ezt a költ ? Hiszen a Biblia a monoteisztikus felfogásnak megfelelő en Istennel sújtatja agyon az els szülötteket, amint M. II. k. 12. 12. versében olvashatjuk: „És átvonulok Egyiptom országán ezen éjjel, és agyonsújtok minden els szülöttet Egyiptom országában embert l állatig, és Egyiptom összes istenein ítéleteket hajtok végre, én az Örökkévaló.”

Valószínű nek tartom, hogy Madách itt is a rabbinikus hagyomány hatása alatt áll, amely s r n szerepelteti a különböző angyalokat mint Isten szavának végrehajtóit.

Igaz ugyan, hogy a Talmud megjegyzi, hogy „amid n isten kiszabadította Izraelt, nem küldött követet vagy angyalt, hanem maga a saját fenségében jelent meg” (Jeruzsálemi Szanhedrin II. 1.); továbbá a Peszách–Haggáda is az imént idézett bibliai szavakat így magyarázza: „És átvonulok Egyiptom országán: Én és nem az Angyal, és agyonsújtok minden els szülöttet: Én és nem a Szeráf, és Egyiptom összes istenein ítéleteket hajtok végre: Én és nem a Követ, Én az Örökkévaló és senki más”; – mindamellet Madách a rabbinikus irodalomban a *gonosz angyalokkal*, a *vádló, ártó, romboló angyallal*, az *öldöklés*, úgyszintén a *halál angyalával*, vagy a *rontás angyalával* oly gyakran találkozhatott, hogy ennek lecsapódása érezhet e jeleneten.

Azonkívül pedig az angyal szerepeltetése plasztikusabbá teszi a jelenetet, erre pedig Madách, mivel nagyon is túlterheli darabját leírásokkal, b ven rászorul.

Az *Aszasziel* nevét a költő valószínűleg a Mózes III. k. 16. f. 8. versében szereplő démonnak, *Azazehék* nevéből alakította.

Mózes folytatja végső rendelkezéseit, és úgy, amint az M. II. k. 11. f. 2–3. versében meg van írva, megparancsolja Kálebnek, hogy mindenki, akinek „*Szomszédja* van, *gazdája, ismerje, / Arany s ezüst esz-közt, edényeket / Kölcsönözzön attól*” ünnepünkre, melyet / Megülni készülünk.”

Minden Jokhebed e parancson méltán megütközik, Mózes így okolja azt meg:

De hát ha visszanyerhetjük kicsiny
Részét bár annak, ami a miénk volt,
Amért megnyúztak, – amért megraboltak;
Ne éljünk-é fortéllyal, mondd, mi is,
Erszak ellen? – Tapsol a világ
Tettünknek, jól tudom. S elnézi Isten. –

Erről azonban a Bibliában szó sincs. De a rabbinikus irodalom nagyon jól ismeri ezt a gondolatot, hogy a zsidók csak kis részét vették vissza annak, ami járt nekik az egyiptomiaktól, akik 480 esztendőn keresztül annyi emberrel robotmunkát végeztettek, és ezért jogos volt Mózes parancsa és a zsidók eljárása, hogy fortéllyal arany és ezüst edényeket kértek tőlük kölcsön és elvitték magukkal. Lásd Szanhedrin 91. a. és Gen. Rabba I. f.

Valószínűnek tartom, hogy ez a talmudi monda adta Madáchnak az indítékot e gondolat kifejezéséhez. Ez annál inkább lehetséges, mert e monda Nagy Sándor személyével van kapcsolatban; elte az egyiptomiak visszakövetelték a zsidóktól az őseik által elvitt arany és ezüst edényeket, azonban a zsidóknak sokkalta nagyobb ellenkövetelése miatt a követelést elutasította. Ez a monda a többi Nagy Sándorról szóló mondával együtt már a XIX. század elején, különösen a német tudományos irodalomban, változatos és gazdag feldolgozásban részesült. Ezek valamelyikét Madách, aki Mózesét 1861. november 16-ig írta meg, könnyen ismerhette.

Madách az egyiptomi kivonulást és a hozzá fűződő áldozatot teljesen a Biblia szellemében hajtja végre: Az első szülöttek halálára Fáraó megindul és beleegyezik a kivonulásba. Minden családfő egy bárányt áldoz, s vérével minden zsidó háznak küszöbét ismertető jelül befestik. Az áldozati bárányt minden család együtt est idején fogyasztja el, és pedig sietve, útra készen állva és vándorbottal a kézben.

Madách némileg módosítja a Bibliát. Elhagyja a Biblia elírását, hogy „derekaitok övezve, saruitok lábaitokon... legyenek.” (M. II. k. 12. 11.) Hihetleg azért, mert a színpadon a szereplők már kezdettől fogva sarukkal vannak ellátva és fel vannak övezve, holott a forró égvölgy Egyiptomban bizonyára mezítláb és öv nélküli bűruhában jártak az emberek. De a Bibliához hozzá is tesz néhány vonást: állva költik el a bárányt, így jelezve a sietséget a mellőzött öv és saru helyett; továbbá csak a betegnek szabad a székre lepihennie; azonfelül pedig a kivonuláskor megszólal a kürt. E vonásokról a Biblia mit sem tud; azonban a Talmud elte nem ismeretlenek.

Itt újra tapasztalhatjuk, hogy Madách a rabbinikus forrásokat is ismerte és költői céljaira felhasználta. A Mísna is úgy festi le a peszách áldozatot, hogy az ürtharsogás közben megy végbe: „A peszácháldozatot 3 csoportban vágják le... bemegy az egyik csoport az elcsarnokba, akkor lezárják az elcsarnok ajtaját, és akkor kürtölnek, harsonáznak és kürtölnek a papok.” (Peszáchim 64.)

Hogy Madách a súlyos beteg számára kivételt tesz, és megengedi neki a székre ülést, szintén a rabbinikus irodalom hatására vall. Ugyanis a Talmud a legtöbb törvénynél kivételt tesz a betegekkel, és részben megkönnyíti nekik a vallásos parancs teljesítését, részben teljesen fölmentíket a parancs teljesítése alól, amint itt a költő is teszi.

Minden Mózes meghozza az örömhírt, hogy Fáraó Izrael nagy Istenének dicsőségére kénytelen volt engedni és a kivonulásba beleegyezni, az agg és nagybeteg Jokhebed az örömtől meghal.

A haldokló Jokhebed utolsó kívánsága így szól:

Áron fiam, – Mózes fiam – idább.
E két kezet, mit haldokló anyátok
Most egyesít, ne tépje semmi szét.

Er t Mózes – tanácsot Áron ad

S Jehova áldást küld a szent dologra.

Visszhangja a Biblia szavának, amid n Isten azt mondja Mózesnek: „ (Áron) fog beszélni helyetted a néphez, és leszen neked száj gyanánt, te pedig lész neki Isten gyanánt.” (M. II. k. 4. 16.)

De még jobban emlékeztet ez a Jokhebed által óhajtott, Mózes és Áron közti kapcsolat arra a viszonyra, amely a két Makkabeus testvér, Simon és Juda közt volt. Ugyanis az id sebbik: Simon volt a tanácsadó, mint itt Áron; az ifjabb, Juda volt a hadvezér, az adta az er t, mint itt a fiatalabb Mózes. A szül pedig, aki fiai közt a hatalmat felosztja és tevékenységük határvonalát megvonja, ott az anya Jokhebed, amott pedig az apa Matátiás. Mindkett halála küszöbén rendeli el e hatásköri megállapítást fiai közt, amint azt Makkab. I. k. 2. f. 65–67. verseiben olvashatjuk: „Íme Simon, a ti testvéretek, tudom, hogy a *tanács férfia*, mindig reá hallgassatok, leszen nektek apátok; Makkabeus Juda pedig ifjúságától fogva *bátor erej*, legyen hadvezéretek, vezesse a nép háborúját.”

A II. felvonás végén Mózes a felszabadult nép élére áll, és a pusztá felé vezérelve ket, így szól:

...utánam. – Oh, egy rült s egy halott.

Kísér. – Ki merné állni útamat.

Mózes elaggott és sok megpróbáltatáson keresztülment édesanyja halálát egészen egyszer en közölhette volna velünk, vagy pedig Gósen földjébe el is temethette volna; ám ez vétség lett volna a Biblia szelleme ellen. Mert a régi hébereknél si, megszentelt hagyománya szerint kiki apái mellé temetkezett. Jákob megesketi fiát, Józsefet, hogy haló porait Egyiptomból el fogja vitetni, és Kanaán országában, a Machpéla barlangjába apái mellé helyezi örök nyugalomra. József ezt nagy nehézségek árán meg is tette. (M. I. k. 47., 30–31. és 50., 12–13.) József viszont megesketi Izráel fiait, hogy ha kivonulnak egykor Egyiptomból, akkor az tetemét is vigyék magukkal. Ezt Mózes még évszázadok elmúltával is kötelez nek tartja magára, és teljesíti is, amint azt M. II.

k. 13., 19. versében olvashatjuk: „És elvivé Mózes József csontjait magával, mert megeskette volt Izráel fiait, mondván: emlékezve fog emlékezni rólatok Isten, és vigyétek innen csontjaimat veletek.”

Éz lebeghetett Madách el tt, mid n Mózes elviteti Jokhebed porhüvelyét. De ezenkívül a költ mintha e jelenet megírásánál még a rabbinikus források hatása alatt is állott volna. Ugyanis a Talmudban (Szóta 13a és Mechilta II. 13., 18-hoz) azt olvassuk, hogy mindazokban az években, amíg Izráel a pusztában vándorolt, két láda kísérte ket, az egyik egy halotté: Józsefé, akinek koporsóját Mózes magával vitte; a másik egy él é, az isteni dicsfényé (sechina): ez az a két k tábla, amit Isten a Szináj hegyén adott át Mózesnek... A népek ámulva nézték ezt a különös menetet a két ládával, és nem merték útjukat állni.

Madách szintén halottat vitet Mózesel, de költ i céljainak megfelelően ez nem lehet József, aki nem is szerepel a darabban, hanem a most elhunyt édesanyja, Jokhebed, aki h sies magatartásával és a föl-szabadulásba vetett szilárd hitével kiérdemelte, hogy tetemét Mózes magával vigye. A másik itt is egy él , akin szintén Isten dicsfényé nyugszik: Mária, aki prófétai lelkületével állandóan lelkesíti és kitarásra buzdítja Izráelt. Róla maga Mózes is azt mondja, hogy félig rült, félig prófétan , akit „Isten lelke felszentelt”, aki „fel fogja rázni egykor Izráelt álmából”. Szóval itt is, mint a Talmud elbeszélésében, Mózes útjában egy halott kíséri és egy él , akin Isten dicsfényé nyugszik. Mária a föl-szabadulás láttára ujjongva kiált föl: „Én fákllyát veszek, / *S dobot pergetve* fenlobogtatom, / Míg messze *elzeng a gy zelmi ének*.” A Biblia pedig így szól: „És vevé Mirjám prófétan , Áron n vére, *a dobot a kezébe*, és mentek utána mind az asszonyok dobokkal és táncokkal, és *énekelt nekik* Mirjám.” (M. II. k. 15., 20–21.)

Mózes pedig népével elvonul a pusztába.

Harmadik felvonás

Ez a felvonás nem egyéb, mint két bibliai jelenetnek a költ céljához mért átformálása, kikerekítése és összeolvasztása. Az egyik az aranyborjú jelenete, a másik az Ámálek elleni küzdelem leírása. Csupán a

harcoló félnek, Ámáleknek a nevét, hihet leg fonetikai okból, Moábra változtatta a költő. Menjünk sorjába. Dátán és Abirám a zúgolódó nép nevében fölszólítja Áront, a főpapot, hogy készítsen nekik bálványt, miután Mózes 40 nap óta eltávozott tőlük, és nem tudják, hova lett. Áron szabódik és azt mondja, hogy az a Mózes, „*Ki átvette Pharaó el től / Száraz lábbal népét a tengeren; / Forrást nyitott a sziklán;* és kiégett / Pusztára *tápláló manná* könyörg” – az a Mózes nem hagy bennünket cserben. Visszhangja ez a 136. Zsoltár 11–14. verseinek és 78. Zsolt. 13., 20., 24. verseinek.

Dátán nem enged, hanem följajánlja a nép kincseit, ékszereit, „Mind összegyűjtök önkényű ajándokul. / *Készíts arany tulkot* belőle Áron, / Egyiptom Istenét, mely visszavisz.”

Áron fölháborodva utasítja vissza a nép követelését, és mikor kényszerrel fenyegetik, akkor sem hajlandó engedni, csak mikor a viszály, a szétszakadás rémével ijesztik, akkor enged.

Közben Mózes megérkezik a két frigyábról; *Józsue fogadja tőle*. Mózes boldogan így szól:

Kezemben van hát végre a *szövetség*,
Jehova melyet *népével kötött*, –
Saját ujjával e táblákra írva.
Kezemben e szent törvény, mely *paizs*
Gyanút védend mindig népemet...

De csakhamar rémes látvány tárul eléje: a nép zenével, zászlókkal hozza az *aranytulkot*. Előtte *Áron főpapi* díszben megy, Mária és más *nőktől* dobot vernek.

Mózes szörnyő haragra lobban, és fölgerjedt indulatában *neki* *vágja a két táblát* az aranytuloknak, úgyhogy mindkettőt darabokra török. Erre a nép elsompolyog. Áron, Mária, Hur engesztelni próbálják Mózeset; a népszünetre és a kényszerhelyzetre hivatkozva elnézését és kegyelmet kérnek. Erre Mózes az egy Isten mellett híven kitartó Józsuehoz fordul, hogy hát a tengernyi nép között egy sem állt meg híven a régi hit mellett? „Igen”, válaszol Józsue, „a Lévi nemzetsége”. Erre Mózes kiadja a parancsot: „*Köss kardot* Józsue és vedd magadhoz / *A Lévi-*

tákat, menj a táboron! Végig s ölj, pusztíts mindent útdalon, / *Mi helen volt*, nőt és gyermekeket.”

Józsue teljesíti a parancsot, és borzalmas vérontást visz végbe. Rémes, vérdermesztő jajgatás tölti be a táborát. Áron mérsékletért könyörög Mózeshez; az hideg, fölényes gúnyval válaszol. Káleb és Hur szaladva jönnek a táborból, és a nép számára irgalmat kérnek. Mind hiába. Dátán és Abirám is jönnek, és Mózes belátására hivatkoznak. Mind nem használ. Végül Mária jön és felelősségre vonja Mózeset, hogy tőle, aki szintén vétkezett, miért nem ölik meg, úgyszintén Áront is. Csak nem maradhatunk életben – így szól –, hogy közgyalázat és gúny tárgyai legyünk?

Ez használ. Mózes megszünteti a vérontást. *Áront és Máriaát szám - zi a táborból* mindaddig, míg az ég meg nem sokallja büntetésüket. Majd így szól: „A nép kegyelmet nyert, s *törvénye itt! Hever porondban összevissza-törve...* / *hadd szedem fel!* Hát én, ki láttam, – szent darabjait.”

Most lássuk a Bibliát. Mózes, II. k. 32. f. 1–7. és 15–28. verseiben olvassuk: „Mikor a nép látta, hogy *Mózes késlekedik a hegyre leszállni*, egybegyűjtötte *Áron ellen*, és mondá neki: Kelj fel és *csinálj nekünk isteneket*, kik elöttünk járjanak. *Mert nem tudjuk*, hogy ez a férfiú Mózes, aki kihozott minket Egyiptomból, *mi történt vele*. És mondá nekik Áron: Szedjétek le *az aranyfüggőket*, melyek a feleségeitek, fiaitok, leányaitok füleiben vannak, és hozzátok hozzám. Leszedé az egész nép az aranyfüggőket a füleikről, és elvivek Áronhoz. És elvevé kezükbe és beveté azt egy formába, és csinált abból *öntött borjút*. És mondák: Ezek a te Isteneid Izráel, akik kihoztak Egyiptom országából. És látta Áron, és épített oltárt elötté, és fölkiáltott Áron, mondván: Holnap ünnepe lesz az Úrnak. Felkelének másnap jókor reggel, áldozának égáldozatot, és hozának hálaáldozatokat, és leüle a nép enni és inni, és fölkelének játszadozni. És megfordult és leszállt Mózes a hegyre, és a *két frigyábra a kezében*, mely táblák írva voltak mindkét oldalról innen is, onnan is írva voltak. *És a táblák Isten alkotásai* voltak, *az írás is Isten írása volt*, bevésve a táblákba. Mikor pedig *Józsue* hallotta a nép kiáltásának szavát, *mondá Mózesnek*: Diadalnak hangja van a táborban. És felele: Nem diadalnak sem vereségnek kiáltása ez, éneklésnek hangját

hallom én. És Isten, *mikor közelede a táborhoz, és megpillantá a borjút és a táncokat, fölgerjede Mózes haragja, és ledobta kezéből a táblákat, és eltörte azokat* a hegy alatt... És mondá Mózes Áronnak: *Mit tett ez a nép neked, hogy így nagy bünt hoztál rájuk.* Felele Áron: Ne gerjedjen fel uramnak haragja: *tudod, hogy ez a nép igen gonosz.* Azt mondták nekem: *Csináld nekünk isteneket, kik elöttünk járjanak,* mert ez a férfiú *Mózes, aki kihozott bennünket Egyiptomból, nem tudjuk, mi történhetett vele.* És én feleltem nekik: Kinek van aranya? Szedjétek le magatokról! És kiadta nekem; én tőzbe vettem azt, és kijött ez a borjú. Mikor Mózes látta a népet, hogy az elvadult, mert elvadította azt Áron ellenségeik elött való gyalázatra, *megállt Mózes a tábor kapujában,* és így szólt: *Aki Istené, hozzám jöjjön! És összegyűlének hozzá mind a Lévi fiai.* És szólt hozzájuk: Így szól az Örökkévaló, Izrael Istene: *Kösse föl mindenki kardját oldalára, menjetek végig és vissza a táboron átegyik kaputól a másikig, és ölje meg ki-ki testvérjét, atyafiat és rokonát.* És Lévi fiai Mózes szavai szerint cselekedének, és elesett a népből azon a napon mintegy háromezer férfi.” A kettős szövegösszevetéséből láthatjuk, hogy Madách úgy festi Mózeset, mint a Biblia: keménynek, szigorúnak, kérlelhetetlennek, ha Istenért kell síkra szállni; könyörtelennek egészen a kegyetlenségig, ha a bálványimádás elnyomásáról van szó. De minden hajthatatlansága mellett is igazságos: saját testvéreinek büntetését nem nézi el, hanem megbünteti. Madách a bibliai mintához való ragaszkodást annyira viszi, hogy Mózesre olyan jellemvonásokat is ruház, amelyek reá mint drámai hősre egyenesen árnyékot vetnek. Így minden Fáraótól a zsidó nép számára három napi szabadságot kér a pusztában való áldozásra, azzal a hátsó gondolattal teszi, hogy a pusztából majd megszöknek. Ez nem férfias, nem egyenes és nem méltó a drámai hőshöz. És a költő ezt bátran el is hagyhatta volna, de nem tette, mert ragaszkodik a Bibliához. Ugyanígy járt el, minden Mózessel azt a parancsot adatja a zsidó népnek, hogy a kivonulás elött kérjenek kölcsön az egyiptomiaktól arany és ezüst edényeket soha-meg-nem-fizetésre, amin még saját anyja is megütközik. Ezt a furfangos parancsot megokolja ugyan a költő, de azért ha elhagyja, sem a dráma cselekménye, sem Mózes jelleme kárát nem vallja. De nem teszi, mert ragaszkodik a forráshoz: a Bibliához.

Áron alakja azonban lényegesen eltér a bibliaitól. Nem az a puha, akarattól nélküli főpap, aki a nép első kérésére enged, és mindjárt elkéri tőlük ékszereiket, és aranyborjút önt számukra; hanem erélyes, gerinces férfi, aki nem hajlik meg egyhamar, és csak a kényszernek enged. Azonban hiányzik belőle Mózes hajthatatlansága; nem engedi élére állítani a dolgokat, irtózik a vérontástól, és alapjában véve a mérséklet, a béke embere. Vár, amíg a nép maga ajánlja föl neki ékszereit, és amíg a pártviszály szelleme nem fenyeget: addig nem enged a nép követelésének. A bibliai Áron ünnepet hirdet, oltárt épít, és áldozatokat mutat be az aranyborjú tiszteletére. Madáchnál Áron főpapi díszruhában a díszmenet élén halad zászlókkal, zenével és táncolóknal, ami az egyházi ünnep mai fogalmához közelebb áll, és a színpadi lehetőségnek jobban megfelel.

Áronnak egyfelől Abirám tesz szemrehányást, és így szól hozzá: „mondd, hogy felelsz / *Te h tlen ranyájról?*” Józsué pedig másfelől így szól hozzá: „Hát azt hiszed, / Mert minden rókával megalkuszol; / *Nyájad h re vagy?*”

Ez a Zsoltár hasonlata (100., 3.): „A te szerelmes *népedet* mint egy *nyáját vezérelted.*” Úgyszintén Jeremiásé: „Mint *az elszéledt juh az Izrael.*” (50., 17.)

Ugyancsak maga Mózes is nyájhoz hasonlítja Izrael népét, a vezért pedig pásztorhoz. M. IV. k. 27. f. 16., 17. versében: „Az Úr, a lelkeknek és minden testnek Istene, rendeljen férfit a gyülekezet fölé... hogy ne legyen az Úr gyülekezete *olyan, mint a nyáj, amelynek nincs pásztor.*”

Mária a Bibliában az aranyborjával kapcsolatban egyáltalán nincs megemlítve: Madách azért szerepelteti, hogy általa a táncolóknak vezetőhöz jussanak, továbbá hogy fokozza Mózes könyörtelenségének drámai hatását, és mégis igazságosságát helyes világításba állítsa.

Áron és Mirjám számkivetése a táborból szintén a Bibliából ered. Mózes IV. k. 12. f. 14., 15. verseiben olvashatjuk, hogy Áron és Mirjám egy második alkalommal Mózes ellen vétettek, és emiatt büntetésül hét napra számkivetették Mirjámot a táboron kívül.

Némely pontban Madách eltér a Bibliától. Így a frigyátlakat fölgerjedt haragjában nem veti a földre, és az aranytulkot sem égeti el, amint azt a Biblia beszéli, hanem a frigyátlakat indulatában odavágja

az aranytulokhoz, úgyhogy mindkettő darabokra török. Ez kétségtelenül a drámaiság és a színpadi hatás fokozására szolgál.

Továbbá Madách állandóan „*aranytulokról*” beszél, és pedig kifejezetten mint „*Egyiptom Istene*”-ről; holott a Biblia *aranyborjúról* szól, és sehol sem említi, hogy ez Egyiptom Istene lett volna. Azonban a rabbinikus irodalom igenis tud róla, és úgy állítja oda az egész aranytulok-lázadást mint az Izráelhez csatlakozott és vele vonuló egyiptomi cselékeknek a honi bálványimádáshoz való visszatérési kísérletét. Innen az *aranytulok* elnevezés is, amely valószínűleg az egyiptomi Apisnak felel meg. A rabbinikus források még azt is megmagyarázzák, hogy honnan vette Áron oly gyorsan a tulok öntésére szolgáló formát. Az egyiptomiak hozták ezt magukkal mint vallási gyakorlatukhoz tartozó kegyszert, amint ezt Szanhadrin 101. b és Exodus Rabba 32. f. 4. verséhez való magyarázatban olvashatjuk.

Továbbá Madách úgy írja le a frigyablák összetörését, hogy Mózes haragjának csillapultával kegyeletes érzéssel összeszedi a földről a táblák töredékeit.

Erről azonban a Biblia mit sem tud. Mózesnek sem II., sem V. könyve nem tesz róla említést ezen esemény részletes leírásánál.

De annál többet tudnak róla a rabbinikus források. Szerintem emlékezzék meg a frigyablák összetörése után megmaradt *töredékekről*, ezek összegyűjtéséről és elhelyezéséről. Rabbi József azt tanítja, hogy mind a frigyablákat (amelyeket Mózes másodszor hozott az égből), mind a frigyablák *töredékeit* a frigyszekrényben helyezték el. Lásd Menáchoth 99a, Baba Batra 14b, Berachot 8a és Nedárium 38a.

Nagyon valószínű, hogy a költő mind ennek az epizódnak, mind az elbűnbocsítás megemlézésére a fenti források valamelyike ösztönözte.

Kövessük a darab további fejleményeit. A moábiták erős haddal támadnak Izráel táborára. Józsué és a törzsfők jelentik, hogy csapataik készek a védelemre, csak vezér kell. Mózes az aranyborjú okozta lelki nyomottság hatása alatt, nem vállalja a vezérséget, mert Isten, mivel megsértették, úgysem ad áldást vállalkozásukra. Józsué a csapatok élére áll, és megütközik Moáb hadaival.

Mózes mindamellett népe iránti szeretete miatt; remeg Izráel sorsáért. A dombtetőre küldi Kálebet, hogy vizsgálja, merre fordul a hadi

szerencse. A két sereg összecsapott, nagy a vérontás, a két vezér is egymásnak ront: de nem látható még, hogy melyik fél erősebb. Ekkor Józsué zászlói ingadozni kezdenek, népe hátrál, a rend bomladoz. Dátán könyörögve fordul Mózeshez: „Óh Mózes segíts!” *Mózes karjait felemeli, és a harc felé terjesztve így szól:*

Jehova! seregeinknek Istene

Harcoldj velünk – ne hagyd elveszni néped.

Ez nem egyéb, mint a Zsolt. 56., 8. és 69., 7. visszhangja: „*Uram, seregeknek ura... a seregeknek ura velünk vagyunk.*”

Erre csudálatos módon a bomló sorok megállnak, a zászlók újra lengenek, és az ellenség hátrál. Dátán hálásan szól: „*Áldott légy Mózes. Nagy jelet cselekvél / Megint közöttünk*”. Abirám azonban gúnyolódik, hogy Mózes jól kileste a kellő percet; ha kezeit leereszti, akkor is elvégzik a zsidó harcosok dolgukat, és győzelmesen fejezik be a harcot.

Erre Mózes lebocsátja kezét. De rövid időre Káleb máris felhördül, mert látja, hogy *a moábiták egyik csapata Józsué embereinek hátába került*, és már a zsidó tábornak sáncait mássza. Dátán újra könyörög, és bocsánatot kér Mózesetől.

Ekkor Mózes újra kiterjeszti karjait, és fohászkodik Ábrahám nagy Istenéhez – *és Izráel serege ismét szilárdul megáll*, Moáb pedig menekülni kezd. Ámde Mózes karjai lankadni kezdenek, nem bírja tovább, és így *kénytelen lebocsátani kezét*. Alig hogy ezt teszi, Moáb újra erőre kap. *Ekkor Abirám és Dátán* odalépnek hozzá, és *fáradt karjait támogatják*. Izráel seregei újra erőre kapnak, és *kívívják a végleges diadalt*.

Dátán, amint láttuk, Mózes imájának csudálatos hatásáról kétszer is használja ezt a kifejezést: „*Áldott légy Mózes. Nagy jelet cselekvél / Megint közöttünk*.” Utóbb ismét ily módon: „*Barátim! itt nagy jeletörtént... / Köszönjétek Mózesnek a győzelmet*.”

Ilyen módon szól Jeremiás is Isten csodatételeiről: „*Aki jeleket és csudákat tettél Egyiptomnak földében... és kihoztad népedet, Izráelt, Egyiptomnak földéből jelekkel és csudákkal*.” (32. f. 20., 21.)

A győztes harcosok nagy zsákmánnyal térnek vissza, köztük *Hur és Józsué* a foglyul ejtett rabnival, Amrával.

Mózes hálatelten rebegi: „*Jehováé* csupán minden *dics ség*; / Ki megbocsájtá népe b neit. –”

Felszólítja a népet, hogy mindenki adja oda zsákmányát és azon fe-
lül vagyont, *és állítsanak rajta sátorot Istennek* a gy zelem örömére.

Most vessük össze ezzel Mózes II. k. 17. f. 7–14. verseit, amelyek így szólnak: „*Eljőve Amálék és hadakozék Izráel ellen* Refidimben. *És szólt Mózes Józsuénak*: Válassz nekünk férfiakat, és *menj el és hadakozz Amálék ellen*. Holnap én a domb tetejére állok, és Istennek pálcája a kezemben lesz. *És Józsué* így tett, amint neki Mózes mondotta, *hadakozék Amálék ellen. Mózes pedig, Áron és Hur felmenének a domb tetejére. És mikor Mózes felemeli az kezét, akkor Izráel diadalmaskodik*, mikor pedig *leereszti az kezét, akkor Amálék diadalmaskodik. Mózes kezei pedig elláradnak*, ezért hoztak egy követ és alája helyezték, hogy reá üljön: *Áron és Hur pedig támogatják az kezeit, egyfel l az egyik, másfel l a másik*, úgylahogy *kezei kitarítottak* napnyugtáig. *Józsué pedig megrontá Amáléket és népét a kard élével...* És *Mózes oltárt építé*, és elnevezé: Az Úr az én zászlóm.”

Amint látjuk, a Bibliának ezt az elbeszélését dramatizálta Madách egynémely jellegzetes vonás hozzáadásával. Így nem Áron és Hur támogatják Mózes karjait, mint a Bibliában, hanem az örökké akadékoskodó, ellenzékiesked Dátán és Abirám, akik Mózes minden cselekedetét gáncsoskodó bírálattal kísérik. Most éppen k gy z dnek meg Mózes önzetlenségér l, imádságának csudálatos erejér l. És ez jóval több a közvélemény el tt, mint ha Áron, az édestestvére és Hur, n vérenek jegyese, látta és hirdette volna ezt.

Abirám gúnyolódó, sért gyanúsításával a költ a zsidó nép fegyelmezetlenségét, pártütésre hajló magatartását akarja kidomborítani, mely még a végs veszedelem pillanatában sem tudja magát zabolázni; vele szemben pedig Mózes nagy türelmét, önuralmát, népe iránti szeretetét és tiszta lelkületét akarja kell világításba helyezni.

Riedl Frigyes úgy vélekedik, hogy ez a jelenet a csata váltakozó sor-sával és a Mózesnek vitt jelentésekkel egyetemben Schiller: *Die Jungfrau von Orleans* cím drámájának toronyjelenetére emlékeztet. Mint-hogy azonban Madách bibliai tárgyú drámát ír, és ahol csak lehetséges, a Bibliához szorosan ragaszkodik: jóval közelebb fekszik az a

föltevés, hogy itt is a Biblia leírását követi. Minek a távolba kalandozni, mikor a jó oly közel van? Hiszen majdnem minden vonásnak mintáját híven megtaláljuk a Bibliában. Tehát nagyon valószínű, hogy ezt a jelenetet is a Biblia sugalmazása után írta Madách.

Negyedik felvonás

Mózes nyugtalanul átvirrasztott éjszaka után hajnalban Józsué sátrát keresi fel, hogy a Kánaánba küldött és epedve visszavárt kémek fel l tudakozódjék. Beléptekor távozik Józsué sátrából Amra, a moábita rabn , akivel Józsué ismételten enyelegni próbált, de az csak zsémbel dés-sel válaszolt, és azt kívánta gazdájától, hogy térjen át a moábiták si Istenéhez, akkor hajlandó elfelejteni a moábiták kiontott véré-t.

Mózesnek nincs nyugta. „Fogjad Józsué / A hárfát; verj egy szép dalt rajta nékem; / Hadd kísértem meg hangjánál pihenni” – így szól hozzá. Józsué engedelmeskedik, és hárfázva egy szerelmi dallal próbálja Mózes kedélyét fölvidítani. De ez nem tetszik neki. Erre másikkba fog, mely zsoltári hangon így szólal meg:

Hol leljek, seregek Istene
Dicsedre méltó éneket? – –
Kinek mennydörgés szózatod,
S tábort ver egy lehelleted!

De ez sem tudja megnyugtatni. Majd a rabn re fordítja a beszédét, és komolyan inti Józsué-t,* hogy vigyázzon, mert akiért életét kockáztatta, könnyen rabbá teheti t szeme pillantásával... „a n b vös virág – folytatja intelmét – Illatja édes, – ámde illatával / Méreg lopózik sz nk-be, – mely megöl... Ki volna bárgyu, / Ellenséget vezetni sátorába? – / Hát még szívébe?” Erre Józsué azt válaszolja: „Mi szörny / Néppé leszünk... hogyha... szeretni... nem lesz szabad.” Mózes erre így felel: „Ki jobbat nem tud... szeressen. / De ... népünk küzdelme hosszú lesz,

*Valójában Józsué két dala között hangzik el az intelem. (A. Cs.)

/ S az emberélet oly szörny rövid... / Te lész hivatva nyomdokunkba lépni... / S egy n , – egy d re báb, – / Egy hulló csillag állja-é utad? – / ...nem szabad...”

Közben megérkeznek a kémek.* Káleb azt jelenti Kanaánról, hogy „*mézzel, tejjel foly vize, / Sz 1 gerezdje óriás nagy, / S ágat tör a dús termés olaj.*” Hur azonban azt mondja: „*De népe órjás termet . / Ádáz szemében bátorság lakik... / ily népet meg nem lehet legy zni. / Törpék hozzájuk képest jobbjaink.* –”

A nép pedig, hallván a kémek elcsüggeszt híradását, lázongva gyülekszik Mózes ellen, és azt kiáltja neki oda: „*Meg kell t kövezni!*” Nem csatázunk többé!

A lázadók élén ki állhatna más, mint Dátán és Abirám, akik szemére vetik Mózesnek, hogy *maga tette magát korlátlan úrrá fölöttük*. Mid n kihozta ket Egyiptom földér l, a szabadság csábos ígétét csillogtatta el ttük, és ehelyett kemény zsarnokságnak ígája nehezedik rájuk; a nyugalmas jólétet, *a húsos bögrét*, házat, földeket a sívó homokkal, a vad pusztasággal, a rabsággal cserélték föl.

Mózes ezzel szemben rámutat a fényes frigysátorra, melyet megépített, a két frigyablára, Isten akaratára és az ígétet földjére, melynek immár határához értek el.

De mi oda, a kémek jelentései után, immár nem akarunk menni – hangzott a válasz, hanem „*Vezess hát vissza*”. Mózes meg van döbbenve e követelést l, és azt válaszolja, *hogy azt fogja tenni, amit az Úr rendelni fog*. De ezzel az elintézéssel a pártút k nincsenek megelégedve, határozott választ akarnak. Mózes látva, hogy életének minden törekvése, szent célja forog kockán, látszólag enged és haladékot kér *holnap reggelig*, míg halottaitól egyenként búcsút vesz.

Azonban a lázadók távoztával Józsuéhez így szól: „Abirám, Dátán, s cinkos társaik / Holt emberek... / Nevök többé nem j él ajakra. – / *Elfogja nyelni a föld mindenest l.* –”

És ha a lázadók vezérek vesztét látják, meg fognak torpanni; a levi-
ták pedig kitartanak mellettünk.

*A kémek Józsué második dala után érkeznek. (A. Cs.)

Így is történt. Nemsokára Józsué azzal a jelentéssel érkezik vissza, *hogy a lázadókat csakugyan a föld nyelte el.*

Mózes most övéihez, Cipórához, Jetróhoz és Gersónhoz fordul, akik már jó ideje a táborba érkeztek, hogy rávegyék, hogy térjen velük haza, a nyugodalmas családi körbe.

Jetró szívére beszél, hogy ez az engedetlen, nyakas, pártút nép nem érdemli meg azt a nagy áldozatot, amit érte hoz; Cipóra pedig az érzélem húrjait érinti Mózes szívében. Mózes már-már ingadozik. Ekkor a színpadra lép a fél rült próféta, Mária, és úgy mint az I. felvonásban, most is a n vérenek tragikus sorsára való emlékeztetés eszméltre téríti Mózes, és újra megszilárdítja elhatározását, hogy kitart népe mellett.

Búcsút vesz családjától, mert nem akarja, hogy ket is a sivatag a maga sírjába zárja, mint ahogy *t magát Isten erre a sorsra ítélte.*

Közben a sátor egyik szögletében *ködoszlop emelkedik*, amit azonban Mózesen kívül senki sem lát. Isten szava szólal meg, és azt mondja, hogy Izrael népe elfajult, megérett a végpusztulásra. Erre Mózes könnyörög Istenhez, hogy irgalmazzon e népnek; nélküle élni sem tud. Igaz, hogy pártos és gonosz, ám sújtsd és büntesd ket, *csak hagyd élni. Ha áldozat kell, végy el engem.* Erre az Úr úgy határoz, *hogy ez a nemzedék mindaddig járja a pusztát, míg az utolsó ember is el lesz temetve, és maga Mózes is.* Csupán csak *Józsué megy be az él k közül Kanaánba.* Így szólt az Úr: a ködoszlop pedig erre elt nt.

Mózes távozásával Józsué egyedül marad Amrával, s – bizonyára Mózes példájától és szavaitól ösztökélve – nehéz szívvel visszaadja neki szabadságát. Amra megátkozza, visszadobja ékszereit, ajándékait, és hazamegy népéhez.

Mindez nagyrészt drámai formába öntött bibliai elbeszélés. A kéme-
mekr l M. IV. k. 13. f. elbeszéli, hogy Mózes parancsára Kanaán orszá-
gát szélitiben-hosszában megvizsgálták, és „*Jemetszének egy sz 1 -
gerezdet egy fürttel és ketten vívék azt egy rúdoñ*”, és otthon megmutatták. Jelentésük így szól: „Elmentünk arra a földre, melyre küldöttél, *bizonyára tejjel, mézzel folyó az* csakhogy *er s a nép, aki lakja* azt a földet, a városok is er sek és nagyok, *az emberek is mind, akiket láttunk közöttük magas termet emberek...* láttunk ott *órjásokat...* mi magunk

olyanok voltunk szemeinkben, mint a sáskák... Nem mehetünk fel ezen nép ellen, *mert nálunknál er sebb.*” (24., 29., 32–35. v.)

A nép, hallván a kémek jelentéseit, zúgolódni kezd, és azt hajtogatja, hogy nem akar Kánaán ellen vonulni, mert ott k is, feleségeik és gyermekeik is fegyver által vesznek el. *Káleb és Józsué* iparkodnak a népet csillapítani, és jó híreket terjesztenek az ígért földjér l. Ugyanis a Biblia szerint Józsué is a kémek közt volt; a költ azonban ezt megváltoztatta, mert Józsuénak Amrával volt szerelmi jelenete és Mózással is beszéde és elintézni valója. A nép, mid n hallja a csillapító és bátorító szavakat, „*arról kezd tanácskozni, hogy megkövezné ket.*” (14. f. 3., 6., 10. v.)

Majd Mózes és Áron ellen fordul a zúgolódók haragos beszéde, mondván: „Nem volna-e jobb nekünk *visszatérnünk Egyiptomba?* És egyik a másikkal azt mondja: »Szerezzünk vezért, és *térjünk vissza Egyiptomba.*«” (3., 4. v.)

De a lehevesebb támadás a Bibliában is *Dátán, Abirám* és társaik részér l éri Mózeset. Szemére lobbantják, hogy a sivatagban akarja az egész népet elveszejteni, ígéreteit nem váltotta be, és csakis uralomra és önkényes hatalomra törekszik: „Kicsiny dolog-e az, hogy *megölnél minket a pusztában...* és annak felette *még uralkodni is akarsz rajtunk...*” (16. f. 13. v.) A lázadók 250 f emberrel együtt egyenesen megtagadják Mózesnek az engedelmisséget. Mózes Istenhez folyamodik segítségért; a népnek pedig kihirdeti, „*hogy reggel megmutatja az Úr, kik legyenek övéi, ki legyen szent és kit választott magának.*” (5. v.)

Másnap reggel úgy történt, amint Mózes el re jelezte: „*És megnyitá a föld az száját, és elnyelé ket, az házaikat, minden emberüket és marhájukat, és alászállának... elevenen az alvilágba,* és befedezé ket a föld... *Az Izraeliták pedig, akik valának körülöttük, elfutának*” (16. f. 5., 32–35. v.)

A Biblia jóval elevenebb színekkel és drámaibb lüktetéssel állítja elénk az eseményt, mint a költ . Úgy látszik, hogy az epizódokkal amúgy is túlterhelt negyedik felvonást nem akarta még ezzel is súlyosbítani és nagyobb teherpróbának kitenni.

A költ ebben a felvonásban Isten szavát is szerepelteti, ködoszlop-ból szólaltatja Mózeshez. Ez szintén bibliai eredet . Ugyanis M. IV. k.

16. f. 42–45. versében olvassuk: „Mikor pedig a sokaság egybegy lt Mózes és Áron ellen, akkor a gyülekezet sátora felé fordultak, és *íme, befedezte azt ama felh , és megjelent az Úr dics sége.* És szóla az Úr Mózesnek: *menjete el a gyülekezet közül, meg akarom ket emészteni egy szempillantás alatt...*”

Az a gondolat pedig, amelyet a költ itt érint, hogy Isten ezt a nyakas és pártos népet elpusztítja, Mózes ellenben nagy és hatalmas nemzetté fogja tenni, s r n fordul el a Bibliában: „Hadd gerjedjen föl a haragom ellenük, és *eltörlöm ket, téged pedig nagy néppé teszek.*” „Megverem ket döghalállal, és *elvesztem ket, téged pedig teszek nagy néppé, nálánál er sebbé.*” (M. IV. k. 14. f. 12. v. és II. k. 32. f. 10. v.)

Isten fölgerjedt haragjára pedig Mózes rendesen úgy felel, mint itt Madáchnál, ti. irgalomért esedezik Izráel számára, és a neki felajánlott el nyt elhárítja magától: „Kérlek, *kegyelmezz meg e nép vétkének a te irgalmad miatt...*” „*Bocsásd meg ezeknek b nüket,* hogyha meg nem bocsátod, *törülj ki engemet a te könyvedb l,* amelyet írtál”. (M. II. k. 32. v. és IV. k. 14. f. 19. v.)

Isten pedig a Bibliában is azt válaszolja: „*Megkegyelmeztem a te beszéded szerint; de mindazonáltal nem éljek én... ha meglátják azt a földet, melyet esküvel ígértem az atyáiknak,* senki sem látja azok közül, akik engem ingereltek... *E pusztában hullanak el a ti holttesteitek... kivéve Káleb és Józsuét...* te pedig (Mózes) *csak távolról fogod meglátni azt a földet, de oda nem fogsz bemenni,* amelyet én Izráel fiainak adni fogok.” (M. V. k. 32. f. 52. v. és IV. k. 19–30. v.)

Amra neve nem fordul el a Bibliában. Alakja, szerepe tisztára Madách leleménye; vele és általa akarta a költ a tragédia komor hangulatát némileg enyhíteni. Józsuéhoz való viszonya, akit a maga isteneihez akar csábítani, élénken emlékeztet M. IV. k. 25. f. 1–6. és 15. verseire, ahol el van mondva, hogy *Moáb leányai* csábítani kezdték Izráel fiait, meghívták ket *isteneik áldozataihoz,* hogy velük egyenek és imádják ket. Ezzel fölgerjeszték Isten haragját és Mózes indulatát. Az *egyik törzsf ,* Zimri, annyira ment, hogy *Mózes szeme láttára a sátrába vett egy el kel asszonyt,* Pinchász, Eleázár f pap fia, ott nyomban megölte ket.

Hogy valóban a Bibliának elbeszélése lebegett Madách szeme előtt, mi sem bizonyítja jobban, mint ennek az asszonynak a neve: *Kozbi*. Ugyanis Mária szolgálóját Madách *Kozbának* nevezi; ezt csakis innen vehette.

A tanúság, amelyet a drámának ez az epizódalakja és a Biblia fenti elbeszélése egyaránt szemünk elé tár az, hogy a legy zött ellenség lányai, asszonyai megejtik és eltántorítják a gy z knek még vezérférfiait is.

Józsué alakját Madách jobban elmélyíti, mint a Biblia. A drámában Józsué nem csupán Mózes szolgálója és tanítványa, hanem bizalmasa, jövendőbeli utódja és akaratának föltétlen végrehajtója. A Biblia nem tud róla, hogy Józsué Mózes előtt énekelt és hárfázott volna, hogy komor hangulatát földerítse. Itt a Saul és Dávid közti viszony lebeghetett a költ szeme előtt: Dávid Saulnak fegyverhordozója és lantverője, aki földerítette lelkét, és lantjával elzete rossz szellemét, amint azt Sám. I. k. 16. f. 14–23. verseiben olvashatjuk.

Riedl Frigyesnek az a nézete, hogy a nagy tettek előtt estéjén tépelődő Mózes és a hárfát pengető Józsué jelenete Shakespeare Brutusára emlékeztet. Itt föltevés föltevással áll szemben; nehéz volna eldönteni, kinek van igaza.

Jetró alakját a költ élesebb körvonalakkal rajzolja meg, mint a Biblia. Nemcsak a gazdag tapasztalású midjanita főpapot állítja elének, aki Mózes mint a nép bíróját tanácsokkal látja el, hanem a józan, lehiggadt gondolkodású apóst, aki a heveskedő Mózes mérsékletre inti, a szenvedélyes népvezért önuralomra, a panaszok türelmes meghallgatására és főként arra tanítja, hogy a nagy eszmét, Kanaán meghódítását, ne egyéni feladatként kezelje, hanem egész Izráel szent céljának tekintse; akkor az esetleges balsikerekből, kudarcokból fakadó ellenszenv, harag, elkedvetlenedés nem fog kizárólag ellene irányulni.

A tapasztalt öreg figyelme mindenre, még aprólékosságokra is kiterjed. Így rosszallja, hogy Mózes a nép küldöttjeitől megköveteli, hogy elte álljanak, holott ülve fogadja őket. Ugyanezt Jetró már a Bibliában is észreveszi és megjegyzés tárgyává teszi. Mózes II. k. 18. f. 14., 15. verseiben olvassuk: „És leült Mózes a nép fölött bíraskodni, és állt a nép Mózes körül reggeltől estig. És látta ezt Mózes ipja... és szólt:

Mi dolog ez, amit te e néppel cselekszel? Miért ülsz te egyedül és az egész nép pedig áll körülötted reggeltől estig.”

Arról azonban a Biblia nem tud semmit, hogy Jetró a nép nyakasságát és pártüt szellemét látva, rá akarja Mózeset venni, hogy hagyja ott Izráelt végleg, és térjen vele és családjával vissza Midjánba. Ellenkezőleg. A Bibliában Mózes akarja rábeszélteni apóst, hogy menjen velük, mert jól ismeri táborhelyeiket, és legyen vezetőjük, mert jól ismeri a sivatag útvesztőit is. És ha ezt megteszi, akkor minden jóból, amit Isten ad nekik, részt fognak neki is juttatni. De Jetró nem áll rá, hanem viszsztatér szülőföldjére, amint ezt M. IV. k. 10. f. 29–32. verseiben olvashatjuk.

De csak egyedül tér vissza. Sem leányát, Cipórát, sem unokáját, Gersónt nem viszi magával a Biblia tanúsága szerint. A költ ezt a már kifejtett okokból megváltoztatja. Madách még abban is módosítja a Bibliát, hogy csak az egyik fiút, Gersónt szerepelteti; holott Cipórának két fia volt: Gersón és Eliezer. A költ valószínűleg azért mellőzi a másodikat, az ifjabbikat, hogy ezzel is szemléltesse Mózes elhidegülését és önmegtartóztatását, ami a Mózes és Cipóra közti viszonyoknak általa elképzelt és megrajzolt alapja.

Ötödik felvonás

Az ötödik felvonás 40 évvel később játszódik, s a búcsúzkodásnak, halálának és temetkezésnek van szentelve. A régi pártüt nemzedék már teljesen kihalt, amint a 40 év előtt készített népszámlálási lajstrom világosan mutatta. (M. IV. k. 1. f.)

Csupán Mózes, Áron és Mária vannak közülük még életben; de ők is a halálra készen. Mária megnyugvással várja az óráját, amikor roncsolt testétől sokat szenvedett lelke kiszabadulhat és pihenni térhet oda, ahová Hur már előre ment helyet készíteni.

Áron pedig Mózes felszólítására *leteszi palástját*, főpapi ékeit a frigsátorba rakja, és tisztét *fiára, Eleázárra ruházza*; Máriával együtt a hegyek közé mennek meghalni.

A Bibliában el bb halt meg Mirjám Kádesben (M. IV. k. 20. f. 1.) és kés bb jött csak sorra Áron, aki úgy mint itt, Hor hegyén halt meg, *miután letette f papi öltözetét, és fiára, Eleázárra ráadta.* (22–29. v.)

Most Mózesre kerül a sor. El bb azonban még fontos, végrendelkezés jelleg teend ket kell elvégeznie: utódról kell gondoskodnia; Józsuét odaállítja a nép elé, és bemutatja a vezért, „*kit Ábrahám nagy Istene kinézett, / Hogy Kánahánba végre bévezessen.*”

A Biblia is így mondja el, csupán azzal a különbséggel, hogy Mózes Józsuét nemcsak a nép elé állítja, hanem Eleázár elé is, aki a f papi tisztet tölti be. Ezt Madách azért mell zi, mert Eleázár – az leírása szerint – csak az imént nyerte el tisztét, holott a Bibliában már jóval el bb. Természetes tehát, hogy az újdonsült f pap elé nem állíthatja a kiérdemesült Józsuét, a vezérhelyettest. (M. IV. k. 27. f. 22. és 23. v.)

Most elmondja Józsuének végs intelmét: „Ha meghalok, *s bemégy majd Kánahánba, / Egy templomot, egy oltárt meg ne hagyj, / Egy szobrot, egy bet t, vagy síri jelt. / Pusztíts ki mindent, él t és nem él t, / Mib l csak egy emléksugára kelhet, / A vad pogánynak, melyet ott legy zesz... / S ha bájosan mosolyg rád asszonya, / Tudd, hogy szívében bosszú les reád. – / Maroknyi nép vagyunk, fiam. Kör lünk / Tengernyi az ellenség.*”

Mása ez annak az intelemnek, amit Mózes halála el tt Izráelhez a következ szavakkal intéz: „*Mikor beviszen téged Urad Istened a földre, amelyre menend vagy... az oltáraikat elrontsátok, az képeiket eltörjétek, az berkeiket kivágjátok és az bálványaitat t zzel égessétek meg... mert ti kevesen vagytok a népek közt... Sógorságot ne szerezz velük, a te leányodat ne add az fiuknak és az leányát ne vedd a te fiadnak. Mert elcsábítja a te fiadat, hogy ne kövessen engem.*” (M. V. k. 7. f. 1., 3., 4., 5., 7.)

Józsué túl nagyoknak és nehéznek találja a rábízott feladatot, és nem tudja, hogyan bírja azt egyedül teljesíteni. Erre Mózes így szól hozzá: „*e népvézérek / Fognak tanácscsal gyámolítani. – / Megkértem Istent, és a szellemet, / Mely eddig az én keblemet laká, / Reájok önti... / Te Józsué meg, csak bizzál magadban.*”

Egészen a bibliával egyezik nemcsak tartalmilag, de majdnem szó szerint. Ugyanis M. IV. k. 11. f. 16–17. verseiben olvassuk: „Mondá az

Úr Mózesnek: Gy jtsd össze a 70 férfiút *Izráel vénei közül és annak fedelmeit...* és vidd ket a frigsátor ajtajába, és álljanak ott teveled. Akkor leszállok és szólok ott teveled, *és leszakasztok abból a szellem b l, amely tebenned van, és helyezem reájuk, és viseljék teveled a nép terheit,* és ne viseld egyedül...” Józsuéhoz pedig e szavakkal fordul: „Légy *bátor és er sítsd meg magadat.*” (M. V. k. 31. f. 7.)

Miután Mózes a népt l is búcsút vett és Józsuét is, aki minden áron a sírig akarja kísérni, magától elküldte, az Abárim-hegységben egyedül maradt. Isten hangja megszólal: „Mózes! készen vagy-é?” Mózes így válaszol: „Készen vagyok. / Csak egy kegyért esdeklek még el tted: / Többször méltattál, hogy velem beszélj, / Szegény szolgálóddal. *Nem láthattam arcod, / Mert tudtam, aki színr l-színre lát! Az a halálé. – Most mutasd magad meg.*” És Isten valóban megmutatja magát Mózesnek.

Ez az egész jelenet M. II. k. 33. f. 15–21. verseib l van merítve, ahol Mózes azt kívánja istent l: „*Mutasd meg nekem a te dics ségedet.*” Mire Isten azt válaszolja neki: „Nem láthatod az én arcomat, *mert nem láthat engemet egy ember se, hogy élve maradjon.*” Végül egy sziklahasadékba állítja Isten Mózeset, és megmutatja neki magát úgy, hogy elvonul el tte.

Így utolsó kívánsága is teljesülvén, Mózes készül a végs órára. De Isten még egy örömteljes látványt tartogat számára, egészen úgy, mint M. V. könyvének 34. fejezetében: megmutatja neki a bérc ormáról egész Kanaánt. Mózes gyönyörködve szemléli a fenséges látványt, az országon végigkígyózó folyót, amott középen a *Sion fokán* ragyogni látja *a frigy sátorát*. Mid n végigélvezte a hatalmas látványt, amiért egy egész életet áldozott, *leborul a földre, és a Szentföld rögeit megcsókolja és meghal.*

Közeli az a föltevés, hogy Mózes illetén halálát, amir l a Biblia semmit se tud, Madáchnak Juda Hálévi halála sugalmazta. Ugyanis a nagy költ , Juda Hálévi, akit l140 körül a Szentföld utáni vágy annyira elfogott, hogy a hosszú utat Spanyolországból Palesztinába nagyrészt gyalogszerrel tette meg, mid n Jeruzsálem kapujába elért, leborult a földre, és a Szentföld *rögeit megölelte és megcsókolta*, és eközben a *Cí-ón* cím dalát énekelte, melynek egyik versszaka Patai József fordításában így szól:

Bár volna szárnyam, s hozzá szállva járnék
Roncsolt szívemmel romjaid között,
És *drága rögeidre leborulva,*
Ölelném földed, csokolnám kövöd.

Az örömteljes izgalom annyira erőt vett Juda Hálévin, hogy nem látta, körülötte mi történik: egy közelgő szaracén lovas végiglovagolt rajta, *és ott meghalt.* Ez az esemény oly általánosan ismert és annyira a köztudatban élt már a XIX. század elején is, hogy Madách eltt, aki különben is Juda Hálévit már Heinébb is ismerte – iratai ott voltak könyvtárában – alig maradhatott ismeretlen.

De ha Madách Mózes búcsújelenetét nem egyenesen Juda Hálévié merítette volna, akkor az valószínűleg *Frankl Ludwig Auguston* keresztül hatott rá.

Frankl a múlt század közepén Bécsben jelentékeny szépirodalmi munkát végzett; finom érzéssel válogatta ki és gazdag képzelettel dolgozta fel mind a Bibliának, mind a Talmudnak és Midrásnak költői elbeszéléseit. Az *Mondái Napkelet Országából*, továbbá a *H sők és Dalok könyve* a magyar szépirodalomban is mélyebb nyomokat hagytak hátra. Arany János alapos bírálatban méltatta Frankl költeményeit, és a magyar közönségnek is, valamint, példaadó feldolgozási módját tekintve, a költőknek is beható figyelmébe ajánlotta. Egyiket, *Az utolsó papcím* t, le is fordította.

Szinte természetes, hogy mesteréhez hasonlóan Madách is észreveszi Frankl verseinek mély költészetét, és rá sem marad az hatás nélkül. Már tanulmányom első részében (22. oldal) említettem, hogy az *Elválás* c. versében el fordul, a halállal kapcsolatban használt *isten-csók* kifejezés az aggádai költészet hatására vall. Valószínűleg ebben az esetben is Franklon keresztül az aggáda hatásával állunk szemben. Frankl Mózes haláláról *Auf Nebo* c. költeményében így emlékszik meg (i. h. I. 147.):

Auch ich betrat den Berg mit scheuem Fusse,
Wo vor dreitausend Jahren den Propheten

Die dunkeln Gottesschatten sanft umwehten,
Als ihm *der Tod* genaht *im Gotteskusse.*

Madách pedig fent említett versében így szól:

De csak tudjam, hogy rajtad még ragyog
Az istencsók – könnyebben meghalok.

Lehetséges, hogy *A könnyek* c. költeményéhez, melynek talmudi eredetéhez kétség nem fér, szintén Frankl *Gott weint* c. verséből merítette az első ösztönzést (i. h. II. 163.). Ez annál valószínűbb, mert Arany e vers megkapó költői alap gondolatát, hogy Isten maga is sír Izráel bukásán, fent említett bírálatában külön kiemelte.

Mózes búcsújelenetében is valószínűleg ilyen kettős hatással van dolgunk.

Frankl, Juda Hálévinek szellemi rokona és sorstársa, nagynevű eldjéhez hasonlóan orvosi gyakorlatát félretéve, teljesen a szépirodalomnak szentelte magát. S miként egykor Juda Hálévi, is a Szentföld utáni olthatatlan vágytól ösztökélve, végigbarangolja Palesztinát, és Jeruzsálem kapujánál a Cijonidákhoz hasonló ódát zengve, *An Jerusalem* c. költeményében így szólítja Juda Hálévi halhatatlan szellemét (i. h. I. 149.):

Unsterblicher Genoss! dein muss ich denken!
Den auch hierher geführt der Sehnsucht Pein.
Mit Thränen diesen heiligen Staub zu tränken
An's Herz zu drücken selbst den toden Stein.

Valószínűleg Juda Hálévi sorsa és költészete sugalmazta Frankl versén keresztül Madáchnak Mózes búcsújelenetét.

De térjünk vissza a darabhoz. Mida Mózes elküldte magától Józsuét, ez azt kérdezi tőle, hogyan fogja tudni, hogy a vezér nincs többé, és csapatait útnak indíthatja a Szentföld elfoglalására? Erre Mózes azt válaszolta neki, hogy ott a hegy csúcsán egy kiálló bérc tövében egy

nagy, hatalmas fa terebélyesedik; abban a pillanatban, amikor ez a fa ledl, is meghal.

Most Józsué lent a völgyben táborozik az Ábárim-hegység tövében. Középen a frigysátor áll. A hegy egyik meredek sziklájáról terebélyes fa látszik. Midn Józsué a néppel a frigysátorhoz ér, nehéz fejszecsapások hallatszanak a hegy fell: Józsué és a nép fölfigyel a végzetes hangra, és midn a meredek szirt tetején álló terebélyes fa nagy robajjal a mélységbe zuhan, mindnyájan tudják, hogy Mózes meghalt.

Erre az egész nép a következ énekbe fog, amely Madách jegyzete szerint Mózes egykori énekéb l való, éspedig Gonda László fordítása után:

Szirt ... Amit teszen, hibátlan az,
És minden úta szent, igaz, dics .
Egyetlen Isten , ki nem hazud,
H és igaz; nem áltató csalárd.

Ez az egész temetési ceremónia túlon túl egyszer , színpadi hatása csekély. Vajon miért választotta Madách a végtisztességnek ezt a leg-egyszer bb módját, és miért nem temette el Mózes nagy gyászpompával, f papi díszmenettel, a vének és törzsf k részvételével, a leviták karénekeivel, az áldozatok tömegeivel, a tömjénnek és egyéb szokásos jó illatú füstöl szerek felh i közepette?

Azért, mert ennek útjában állt a Biblia. Ugyanis M. V. k. 34. f. 1., 4., 5., 6. versei Mózes haláláról és temetésér l mindössze ennyit mondanak: „És fölment Mózes a Moáb mez ségér l a Nebó hegyére, a Pizsga csúcsára, mely Jericho átellenében van; és megmutatta neki az Úr az egész országot, Giléádtól Dánig. És mondá neki az Úr: Ez az az ország, melyet esküvel odaígértem Ábrahám-, Izsák- és Jákobnak. Megmutattam szemeidnek, de oda be nem mégy. És meghalt ott Mózes, az Úr szolgálja, Moáb országában az Úr meghagyásából. És eltemette t (Isten) egy völgyben Moáb országában, Bet Peór átellenében. És senki sem tudja az temetésének a helyét mind a mai napig.”

Íme, ezért kellett Mózes számára egyszer , biblikus végtisztességet rendezni.

De volt még más oka is. Mózes ugyanis halála el tt egy megkapóan szép, költ i erej , ódai lendület éneket mondott népének. Ez volt az hattúdála. Err l azt mondja M. V. k. 31. f. 22. verse: „És fölírta Mózes ezt az éneket azon a napon, és rátanította Izráel fiait.” Ezt az éneket adta a költ a háladatos és kegyeletes érzelmekkel eltelt nép ajakára. Ez ének els versszaka megtalálható a 32. f. 4. versében, a második versszak pedig ugyanazon fejezet 39. versében.

Ezenkívül volt még egyéb oka is a költ nek. Láttuk több ízben, hogy Madách a rabbinikus irodalmat ismerte, és költ i m veire fel is használta. A rabbinikus irodalom pedig följegyzi a következ t: „Abban az órában, midn Mózes látta, hogy egyetlen lény sem mentheti meg a haláltól, elmondta az éneket: Szirt . Amit teszen hibátlan az. És minden út a szent, igaz, dics . Egyetlen Isten , aki nem hazud. H és igaz; nem áltató, csalárd.” (Deuter. Rabba 11. fej.)

Íme, ezért adta Madách is az si hagyomány szellemében Mózes halála órájában ezt az éneket Izráel ajakára.

De volt erre még egy végs oka Madáchnak. Ennek az éneknek immár kétszer idézett els versszaka nem egyéb, mint a „*Háccur támim pááló*” kezdet gyászének, amelyet a zsidók sid k óta temetéskor énekelnek, és amellyel mind a mai napig végezzük temetési szertartásunkat. Madách tehát egész stílszer en úgy temeti el Mózes, hogy az saját halotti énekét, amelyet Mózes írt és halála el tt elmondott és amely a zsidóságban sid k óta mind a mai napig él, adja Izráel népének szájába.

Ezt egyébként Madách a zsidó imádságos könyvb l is tudhatta. Ugyanis a temetési szertartás ezt a gyászéneket is magában foglalja.

Honnan vette Madách a terebélyes fa led lte és Mózes halála közti kapcsolatnak gondolatát? Bajos volna erre a kérdésre teljes bizonyossággal felelni. Válaszunk legfeljebb a lehetőség és valószínűség körében mozoghat. Egyik ilyen lehetőség az, hogy Madáchnak az a rabbinikus monda lebegett szeme el tt, amelyet a Talmud Dávid király haláláról ekként jegyez föl: „Minden szombat on ült és tanult Dávid király egész nap. Egy nap eljött érte a halál angyala, de nem bírt vele, mert nem sz nt meg ajkán a tanulás. Erre így szólt a halál angyala: Mit tegyek vele? Volt ott egy kert a ház mögött. Ment a halál angyala és föl-

mászott egy fára, és megrázta a fát. Erre Dávid elhallgatott és abban a pillanatban meghalt! (Sabbat 30 és Makot 10 a.)

De ez a lehet ség valószínűséggé izmosodik, ha a régi zsidó mondavilág ún. fa-mítoszát vesszük figyelembe. Ez a mondakör a fát emberi tulajdonságokkal ruhazza föl. A fa emberi módra érez, gondolkodik, beszél és cselekszik. A fának, miként az embernek, lelke is van, amint ezt Gaster M. és Heller B. az összehasonlító monda- és mesevilágról szóló értekezéseikben kifejtik. (MGWJ 1936. 32.)

Az ember lelke és a fa lelke közt titkos kapcsolat van. Az ember és a fa életét láthatatlan szellemszálak kötik össze egymással, úgyhogy az egyiknek megsz nte a másiknak halálát vonja maga után. Így Ketubot 17 a. és Gen. R. 59. f.-ben olvassuk: „Mid n R. Samuel b. Jicchak meghalt, az összes gyümölcsfákat egy hatalmas vihar gyökerestül kitépte.”

Ez a monda ragadhatta meg Madách figyelmét, mid n Mózes halálát és a fa lezuhanását összekötötte és okozati kapcsolatba hozta egymással. De valószínűleg itt is kett s hatással állunk szemben. Valószínű, hogy e monda nem egyenesen, hanem Franklon keresztül hatott Madáchra.

Ugyanis Frankl *Aarons Sterben* cím versében elmondja, hogy Mózes felkíséri Áront estalkony idején egy szakadékon át a hegy tetejére meghalni:

Da steht, den sie nicht sah'n, *im Grunde*
Ein Baum vor ihnen plötzlich da.
Geförmt sind seltsam Aest' und Krone,
Und Blatt an Blatt hell rauschend weht.

A fa alatt lev arany trónra leül Áron; erre a fa koronájában olyan zúgás támad, *mintha a halál angyalának szárnyai subognának*. A trón tövében lepihen Mózeset álom lepi meg; majd fölcusúdik, de erre már a trón és *a fa Áronnal egyetemben elt nt*. (I. h. II. 135.)

Madáchnál Mózes Józsué kíséretében megy föl a hegy tetejére, itt Áronnal együtt. A hegytet n itt is, ott is egy fa áll; a fa elt nése itt is, ott is a halált jelzi. Madách ezt még egy hatásos vonással egészítette ki: a fa a halál pillanatában nagy robajjal zuhan a mélységbe. Erre Madách-

nak azért is volt szüksége, hogy lent, a völgyben is meghallják a halál bekövetkeztének hírének.

Mid n Józsué látja, hogy a fa lezuhant a völgybe és Mózes elt nt, térdre borul és mély fájdalommal vesz búcsút a vezért l, aki annyit tett népéért. De fájdalomából kicsendül a gy zelmi hit és reménység; megfúvatja a harci kürtöket, és seregét *Jericho felé* vezényli, *melynek falai a kürtök szavára porba fognak omlani*. (Jos. 6. f. 1–27.)

V.

Csák végnapjai

Csák végnapjai című ötfelvonásos drámáját abban az évben dolgozta át Madách alaposan, amikor *Mózesét* írta, tehát 1861-ben. Mózes alakja, jelleme, sorsa annyira belevés dött lelkébe; a néphez való viszonya, reménysége, halálának körülményei olyan erősen foglalkoztatták képzeletét, hogy ezeknek visszfénye ott rezeg Csák Máté egyéniségén. Csák a népért, a hazáért, a szabadságért küzd és rajong – úgy, mint Mózes. Küzdelme kínos, fárasztó, szenvedélyes és mégis meddő – akárcsak Mózesé. Reménységét népe újjászületésébe, a jövőbe helyezi – éppúgy, mint Mózes. Előbb azonban mindkettőjüknek egy nemzedéknek kell elpusztulnia, csak akkor jöhet az ígéret földje.

Környezete és halála is hasonlatos Mózeséhez. A próféta hűséges szolgálója és bizalmasa, Józsué, árnyékként követi mindenüvé mesterét; mikor Mózes halni készül, elküldi magától, de Józsué nem távozik tőle. Mindeme vonás hasonlatos a Csákéhoz. Bizalmasa és híve, Miklós, a volt nádornak Omodénak fia, hűséges ragaszkodással követi mindenüvé; Csák el akarja küldeni, mikor elérkezik sorsdöntő órája, de Miklós nem engedi magát elküldetni, hanem vele megy a nehéz útra is, egy morvaországi zárdába. Ott a határon végigpillant „a szent haza határán”, és elandalog rajta – egészen úgy, mint Mózes, aki a Szentföld határán végigtekint az ígéret földjének kies mezőseiben, és mindketten népük újjászületése iránt táplált reménységgel keblükben lehelik ki lelküket. Józsué a tábor főszedeti, és csapataival útnak indul a Szentföld elfoglalására; Miklós pedig e szavakkal kíséri mesterének halálát:

A gy zhetetlen meggy zé magát. –

S megszentelendem sírját, – mert cselekszem.

Élénk visszhangja ez Ben Zóma tanításának, aki Ábot IV. 1. versében azt a kérdést veti fel: „Ki a hűs? *Aki legyzi indulatát*, amint írta van: „Jobb a hosszant r a hűsnél, *és aki meggyzi lelkét*, a városhódítónál.” (Salamon péld. 16. 32.)

Amilyen gondolattal jellemzi Miklós Csák Mátét, ugyanolyan gondolatot találunk a *Mária királyn* ben is. A vallásos érzés, nemes lelkiület Margit, nápolyi királyné, a Budára rendcsinálás végett távozó Károlyt csak egytől félti: „*Hogy önmagát nem gyzi le.*” (*Mária királyn* V. felv.)

Ugyanilyen érzés tölti el Évának szívét, aki mint Lucia epedve várja haza a csatából Ádámot mint Miltiadest, akiről különféle nyugtalanító hírek kelnek szárnyra, hogy sereggel jön szülő városa ellen. Így szól kisfiához, Kimonhoz:

Nem, nem, fiam, atyád hűs, gyzni fog.

Csak egy van, amit től féltethetem,

Hogy önmagát nem gyzi meg.

(*Az ember tragédiája* V. szín)

Ez is, amaz is, a Biblia hatására vall.

Ezen a belső hatáson kívül *Csák végnapjai* a Biblia még külsőleg: kifejezőmódjára is hatott. Mutatják ezt a következő példák:

A trónkövetel Erzsébet, I. III. András király leányáról, így szól Csák: „Lépcsje lesz csupán a nagyravágnak, / Melyen ha *égbe szállt, pokolra sújtja.*” (I. felv.) Élénk visszhangja ez Zsolt. 139. f. 7–8. versének: „Hova mennék a te lelked előt, és a te orcád előt hova futnék? *Ha a mennybe megyek*, ott vagy; *ha az alvilágba* vetem ágyamat, ott is jelen vagy.” Hasonlóan olvashatjuk Ámos 9. f. 2. versében: „Ha a *földnek gyomrába* ásnák is be magukat, kezem onnan is kihozza ket; és *ha égbe hágnának* fel, onnan is levonom ket.”

Mielőtt Csák Máté táborba száll, Omodé, a volt nádor, egyik fiát, Dávidot, e szavakkal ajánlja híveinek különös figyelmébe: „*bánjatok / szelíden a gyermekkel.*” (II. felv.) Ráüt azokra a szavakra, amelyekkel hajdan Dávid király a fiát, az ifjú Ábrahámot ajánlotta környezetének kíméletes bánásmód céljából figyelmébe: „Az én *fiammal*, Ábsáalommal én érettem *gyengén cselekedjetelek.*” (Sám. II. k. 18. f. 5. v.)

*Valójában Zách mondja az idézett szavakat. (A. Cs.)

Károly király szemrehányólag mondja Dávidnak, Csák hívének: „S mért lettél oly macskája e *kutyának?* / Hisz eddig egy tálból *nyaltatok a vért.*” (III. felv.) Élénken emlékeztet Zsolt. 68. 24. versére: „A te lábadat megveresítet a *vérbén*, a te *kutyáidnak nyelveit* az ellenséged vérebén.” Továbbá Kir. I. k. 21. f. 19. versére: „Azon helyen, hol *felnyalták az ebek* Náboth *véreit, felnyalják az ebek a te véredet is.*”

Ugyancsak a IV. felvonásban Margit, az Omodék anyja, így ecseteli a Záchok szörny kiirtását: „S kinek erében egy csepp lüktet is / A Záchok h s *véreb* / felkutatják / A szív mélyén, *kiontani ebeknek.* –”

Erzsébet, az utolsó Árpád-sarjadék, a zárdában a Zsoltárok hangján és szellemében így imádkozik:

Isten! ki mint hajdanta *Izrael,*
Választott nép / vetted a magyart is,
Kihoztad a *vad pusztaság köz* /
Bevitted a termékeny *Kánahánba,*
Árpádot adtad *Mózes* / neki
S élvezni mostan mégse engeded,
Mit jótev n rá halmozott kezed. –
Nem haltak-é el hosszú küzdelemben
Legjobbaink egyenként, százezer
Szív nem tört-é meg a szentelt hazáért?
Mint a zsidók elbízott vénei,
Hogy túlrágva földi büszkeségt /
Zsarnokképen ne mondják: Im, mi voltunk,
Kik *hont szerezhetünk Izrael fájának* –
Mi áldozat kell még, én Istenem? – –
Nincs Mózesünk, meghalni a határon,
Melyen túllépve népe üdve ér. –
De én, a *Hunni-Mózesnek* leánya,
Leomlok zsámolyodnál és könyörgök:
Ily áldozatnak végy fel engemet,
Csak aztán népem boldoggá legyen.

(V. felv.)

Ez imádság éppoly jellemz Erzsébetre, mint magára a költ re. Madách azért ad zsoltári hangon megszólaló imát Erzsébet ajkaira, hogy ezzel vallásos lelkületét, buzgóságát és istenfélelmét jellemezze. Magyarországot Kánaánhoz, a Szentföldre hasonlítja – mint régente a Jeremiádok írói tették –, az Árpádokat Mózeshez, a magyar népet Izráelhez, hogy ezzel törekvéseik és mozgalmuk törvényességét és fedhetlenségét juttassa kifejezésre. Erzsébet önmagát, az Árpádok sarjadékát, a *Hunni Mózes* leányának nevezi, aki kész meghalni – mint egykor Mózes – a *határon*, az ígéret földje határán, a népért és a hazáért. Ez imán is meglátszik, hogy Madách szinte egyszerre dolgozott a *Csák végnapja* és a *Mózesen*, mert ennek érzései találnak visszhangra Erzsébet lelkületében.

Fel n , hogy Madách „a zsidók elbízott vénei”-r l szól. Alig érthet mást, mint azt a 70 f nyi, vénekb l álló testületet, mely Mózesnek a bíraskodásnál segítségül volt. Ezekr l azonban a Biblia nem mondja, hogy elbizakodottak voltak. M. II. 24. 10–11. versei csak annyit tudnak, hogy Mózesrel fölmentek Istenhez, és látták Izráel Istenét, de Isten nem nyújtotta ki ellenük kezét. Azonban a rabbinikus források e véneket vétkeseknek tartják, mert – úgy véli R. Tanchuma – elbizakodott volt szívük, és parázna tekintetet vetettek Istenre, és élveztek Istennek dicsfényét; holott ezt Mózes sem tette, mert elrejtette arcát, és félt Istenre tekinteni. R. Pinchász úgy vélekedik, hogy megérdemelték volna, hogy Isten kinyújtsa ellenük kezét. Így olvassuk ezt Numeri Rabba 2. fejezetében.

Itt ismét világosan láthajtuk, hogy Madách jól ismerte a rabbinikus forrásokat, különösen a Mózes életével és m kódásával kapcsolatosakat, mert nélkülük nem írhatott volna a zsidók elbízott véneir l.

Maga Csák is Mózesnek nevezi a honszerz Árpádot. Mid n eltöri kardját, nehogy valaki azt az Árpád véreb l származó Erzsébet ellen használja, így szól: „E szent vasat... mely söm kezében / Csorbátlanul bércet vágott kereszt l... / Most néked adjam, *Mózesünk leánya* / *Ellen* csatázni?” (III. felv.)

Dávid, a volt nádornak Omodék fia, így akar a kolostorba vonult Erzsébetnek szívéhez szólani:

S nem azt tanítja-é *a szentírás*,
Hogy éléhez halálon át az út?

(V. felv.)

Hasonló gondolat jut kifejezésre a *Halál költészetében*:

S csak ott, hol van (a halál), ott van *Isten háza*,
Csak benne látjuk Istenünk képét
[...]
És megnyugszunk, hogy mint hű szolga által
Isten mindent halál által teszen.

Itt Madách valószínűleg Ján. 5. f. 24. és 25. verseire gondol: „Bizony, bizony mondom nektek: Aki az én beszédemet hallgatja és hiszen annak, aki engemet elbocsátott, örök élete legyen, és a kárhozatra nem megyen, hanem *általment a halálból az életre*... Eljön az idő, *mikor a halottak hallják... és akik hallandják, élnek*.”

Csak úgy szól Erzsébethez, a törvényes királynőhöz, mint valami földöntúli lényhez: „rám ne nézz. / *Kin az Úrnak szeme! Nyugszik, nem halhat meg*– s én halni jöttem / Lakodba.” (V. felv.) Ez nem más, mint utalás Zsolt. 33. f. 18., 19. versére: „Íme az *Úrnak szemei* vagynak az éleket felkötő könt, hogy *megszabadítsa a haláltól* az éleket.”

Férfi és nő

Madách úgy telítve van a Biblia gondolataival, szellemével, hogy az még ott is kibuggyan belőle, ahol legkevésbé várnók. Még a *Férfi és nő* című, Herakles és Deianeira történetét tárgyaló, teljesen a görög mitológia világában játszódó drámában is akadunk bibliai fordulatokra és szólásokra. Herakles az V. felvonásban így monologizál: „Mi is itt lent az élet? Pillanatnyi / Álom kínszenvedés, vagy *álomédei*”. És ugyanabban a monológban így szól: „Két világ közé hajítva, / Melyikhez nyújtsam jobbom, nem tudom? / *A test alá vágj, és a gondolat föl!*” Csak e szót: *gondolat*, helyettesíteni kell ezzel a másikkal: *szellem*, és

mintha a Prédikátor 12. f. 7. versét olvasnók: „És visszatér a *por a földhöz*, ahol volt, és a *szellem visszatér Istenhez*, aki azt adta.” Vagy a 3. f. 21. versében hasonlót olvasunk: „Ki tudja, hogy az ember fiainak lelke felfelé száll-e?”

Az árvaleány Jole, akit Herakles feleségül akar venni, egyet kér csak tőle: „*Egy holdja éppen* már ma van / Annak, hogy *jó atyámat eltemettük*; / Engedd, *hogy e nap még érte sírjak*.” (II. felv.)

Ez teljesen megfelel a régi héberek szokásának, amint azt M. V. k. 21. f. 10–14. versében olvassuk: „Ha háborúba vonulsz ellenségeid ellen, és kezredbe adja őket a te Urad Istened, és azokból rabokat fogsz venni, és meglátsz azok közt szép ábrázatú nőt, megszereted azt és *feleségül veszed*... lakjék a te házában *és sirassa atyját és anyját egy egész hónapig*; azután menj be hozzá... és *legyen a te feleséged*.” A gyász ideje az elhalt apa után mind a Bibliában, mind a későbbi időkben 30 napig tartott.

Ez az ősi szokás, mely mai napig is fennáll, lebeghetett Madáchnak a sorok megírásánál személt; ez annál inkább is föltehető, mert az ókori klasszikus népek nem ismerték a harmincnapos gyászt az elhalt apa után. (V. ö. Pecz Vilmos: *Ókori Lexikon I. k.* s. v, luctus.) Ellenben jól ismerte Madách M. V. könyvének 34. f. 8. versét, ahol arról van szó, hogy Izráel népe Mózes halálát harminc napig gyászolta; ennek példája után gyászoltatta Madách Izráel népét az *Mózes*ének V. felvonásában a vezér halála után szintén harminc napig.

Áront ugyancsak harminc napig gyászolja egész Izráel háza. (M. IV. k. 20. 29.)

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéb 1 (1998)
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné (1998)
11. V. Madách Szimpózium (1998)
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói (1999)
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. F szöveg (1999)
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok (1999)
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)
16. VI. Madách Szimpózium (1999)
17. Imre Madatsh: Di tragedye funem mentshn (2000)
18. Majthényi Anna levelezése (2000)
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)
20. VII. Madách Szimpózium (2000)
21. Imre Madách: Tragedy of the Man (2000)
22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-43.

Címünk: 1203 Bp., Határ út 29.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224

